

Asya Studies

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar
Year: 5 - Number: 16, p. 195-213, Summer 2021

Gerçekler ve İllüzyonlar Ekseninde Eleştirel (Critical) Teori/Yaklaşım *Critical Theory/Approach in the Axis of the Realities and Illusions*

DOI: <https://doi.org/10.31455/asya.895617>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliş Tarihi /
Article Arrival Date
16.03.2021

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date
25.05.2021

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date
30.06.2021

Asya Studies

Öğr. Gör. Rabia Nur Kartal
Ardahan Üniversitesi, Posof Meslek
Yüksekokulu, Hukuk Bölümü,
rabianurkartal@ardahan.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0002-1161-373X>

Öz

Yorumlayıcı ve Pozitivist paradigmalara bir tepki olarak ortaya çıkan Eleştirel Teori, bilgi, gerçeklik ve bireyin mevcut toplumsal, siyasal, ekonomik, kültürel kurum, pratik, değer ve inançlar tarafından kuşatılarak şekillendirildiğini ifade eden ve bu bağlamda maddi dünyanın görünen boyutunu değil; bilakis görünenin ardındaki olay ve olguları izah ve sorgulama gayreti güden eleştirel bir yaklaşım olarak tanımlanmaktadır. Eleştirel teoriye göre araştırmanın amacı, verili bir olay yahut olguyu derinlemesine inceleme, sorgulama, betimleme ve anlamayı da içermekle beraber bunların da ötesinde anlamaya bağlı bir değişim ve farklılık ortaya koymaktır. Araştırmacı, işa etmek istediği gizli gerçek ile toplumun kendini geliştirmesine, yenilemesine ve değiştirmesine olanak sunar. Eleştirel Teori ve Eleştirel teorisyenler bu açıdan bireyi çepeçevre saran baskı ve tahakküm mekanizmalarını açığa çıkararak bireyin özgürleşmesini ve şuurlu eylemler geliştirmesini hedeflemektedir. Bu çalışmada bilhassa Frankfurt Okulu tarafından geliştirilen Eleştirel Teori genel hatlarıyla incelenecek, Eleştirel Teori'nin Aydınlanma ve Pozitivist paradigma, araçsal akıl, ideoloji, Ortodoks Marksizm ve kültür endüstrisi kavramlarına yönelik getirmiş olduğu eleştiriler, sunmuş olduğu yaklaşım tarzı ve spesifik olarak Türkiye'de Eleştirel Teorinin tanınma ve gelişim aşaması analiz edilecektir. Bu bağlamda, Eleştirel teorisyenlerin eserleri birincil kaynak olmak üzere bu konuda yazılan yerli ve yabancı literatürden istifade edilmiştir. Makalede Eleştirel Teorinin bireylerde özgürlük bilincini kazandırarak toplumların gelişmelerini, değişmelerine ve dönüşmelerine kaynaklık ettiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eleştirel Teori, Frankfurt Okulu, Tahakküm, İdeoloji, Kültür Endüstrisi

Abstract

Critical Theory, which emerges as a reaction to the Interpretative and Positivist paradigms, expresses that knowledge, reality and the individual are surrounded and shaped by the existing social, political, economic, cultural institutions, practices, values and beliefs, and in this context, it is not the visible dimension of the material world; on the contrary, it is defined as a critical approach that tries to explain and question the events and facts behind the visible. According to the critical theory, the purpose of the research is to reveal a change and difference depending on understanding a given event or phenomenon, as well as including in-depth examination, questioning, description and understanding. The researcher allows the society to develop, renew and change itself with the hidden truth that he wants to disclose. In this respect, Critical Theory and Critical theorists aim to reveal the mechanisms of oppression and domination that surround the individual and to liberate the individual and perform conscious actions. In this study, Critical Theory outlined by Frankfurt School, will be examined; criticism of Critical Theory on the matter of enlightenment and positivist paradigms, instrumental mind, ideology, Orthodox Marxism and culture industry, its approachments and specifically, recognition and development stage of the theory in Turkey will be analyzed. In this context, as the works of Critical Theorists are the primary sources, domestic and foreign literature on this subject has been benefited. In the article, it is concluded that Critical Theory is the source of the development, change and transformation of societies by giving individuals the awareness of freedom.

Keywords: Critical Theory, Frankfurt School, Oppression, Ideology, Culture Industry

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Kartal, R. N. (2021). Gerçekler ve İllüzyonlar Ekseninde Eleştirel (Critical) Teori/Yaklaşım. *Asya Studies-Academic Social Studies / Akademik Sosyal Araştırmalar*, 5(16), 195-213.

Giriş

Yaygın bilim anlayışına göre, benimsenmiş kuram belli sınırları kapsamalı ve yalnızca o sınırlar içerisindeki olguları açıklama iddiası taşınmalıdır; kuram, genel yasalar oluşturarak dağınık yapıdaki olguları bir araya toplayabilmelidir; kuramlar sınanabilir olmalıdır; kuram kapsamındaki tüm terim ve kavramlar net bir tanıma sahip olmalı, kuram gelişime açık olmalı fakat kendi yapısıyla da çelişmeyecek düzeyde tutarlı olmalıdır (Dinçer, 2015: 97). Bu yaygın klasik bilim anlayışı Kuhn ile birlikte ciddi manada değişime uğramıştır. Bilim felsefesi içerisindeki bu eksen ve zihniyet değişimi ile birlikte araştırma teknikleri başka alanları da içine alarak çalışmalar gerçekleştiren bir disiplin olmuştur. Kuhn, bilimin birikerek ilerlediği tezine karşı çıkararak bilimsel ilerlemenin tarihsel bir perspektifle ele alınması gerektiğini iddia etmiştir. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı eserinde Kuhn, bilimsel araştırmaların tek bir dayanağının olmadığını ve araştırma yöntemlerinin de bu minvalde eleştirel bir şekilde değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Kuhn bilim felsefesi görüşlerini bilim tarihi çalışmaları ekseninde “paradigma” kavramı üzerinden aktarmıştır (Yardımcı, 2019: 14-16). Kuhn tarafından 1970’lerde ortaya atılan ‘paradigma’ kavramı bir yönelim ve düşünce sistemi olmakla birlikte en genel anlamda “felsefi ve kavramsal temelleriyle ortaya konulan sosyal çevreye yönelik ilişkili varsayımların bir bütünü olarak toplumun bireyleri tarafından paylaşılan inanç, değer, teknik ve benzeri unsurların bütünü” ifade etmektedir (Kuhn, 2015: 175).

Kuhn bilim felsefesinin temelini yerleştirdiği bu kavramın biri ‘model’, diğeri ‘örnek’ olmak üzere iki esas kullanımının olduğunu ifade etmektedir. Genel anlamı, belli bir topluluğun üyeleri tarafından paylaşılan inançların, değerlerin, tekniklerin bütününe kapsarken, özel anlamı da model ya da motif anlamında kullanılarak daha çok somut başarıları belirtmektedir (Çüçen, 2016: 92). Kuhn, bilimin birikerek ilerlediği ve yalnızca duyu verilerinden elde edilen olgularla değerlendirilmesi gerektiği anlayışına yoğun eleştiriler getirerek bu geleneksel anlayışa yönelik tepki ve düşüncelerini “paradigma” kavramı üzerinden ortaya koymuştur. Bilim, bilimsel bilgi, devrim, ilerleme ve sıçrama gibi ifade edilebilecek her türlü girişim ve hareketlilik Kuhn felsefesinde paradigma olarak tanımlanmıştır. Mevcut bilimsel anlayışın sorgulanmasına sebebiyet veren bu yaklaşımıyla Kuhn, rasyonalite, olgusalılık ve geleneksel metodolojinin yanı sıra bilim tarihinden örnekler vererek tarih araştırmalarından da yararlanılabileceğini ifade etmiştir (Daştan, 2013: 95).

Kuhn’a göre bir paradigmanın bırakılarak başka bir paradigmaya geçme isteğini doğuran sebep, var olan paradigmanın işlevini yitirerek geçerliliğini kaybetmesi ve dönem içerisindeki sorunlara artık çözüm üretmiyor olmasıdır. Bu durum akabinde yeni paradigma arayışını gündeme getirir. Paradigma değişikliği ile birlikte bilimsel bilgi artık farklı bir bakış açısı ve perspektif ile incelenir. Kuhn’un ‘sopanın diğer ucundan tutmak’ şeklinde ifade ettiği paradigma geçişi ile veri topluluğu alınır, aralarında farklı ilişkiler kurularak yeni bir sisteme yerleştirilir ve yepyeni bir çerçeveye oturtulur (Kuhn, 2015: 173). Bilimsel devrimleri olumlayan Kuhn, bilimsel ilerlemenin birikerek değil paradigma değişiklikleriyle gerçekleşeceğini ifade etmektedir. Dolayısıyla Kuhn, bilimin olgu biriktirme faaliyetine değil, bilakis yenilikçi, değişebilir ve gelişime açık yönüne vurgu yapmaktadır. Kuhn’a göre ‘ilerleme’ fikri aynı zamanda bir tahrif de içermektedir; çünkü sürekli ve kesintisiz bir şekilde birbirini takip eden hiçbir gelişme esas itibarıyla ilerleme sayılmaz, bu sadece gerilemeye, donukluğa ve durgunluğa sebebiyet verecektir. İlerleme sabit, linear bir çizgide değil, devrim olarak da nitelenen kesinti ve kopmalar sonucu meydana gelmektedir. Bu şekilde çatışan bilim görüşleri yeni bir paradigmanın doğmasını sağlayacaktır.

Paradigma bireyin gerek bir bütün olarak dünyaya gerekse de onun parçaları arasındaki ilişkilere yönelik holistik bir bakış açısı içermektedir. Gerçeklik hakkında belli sorulara cevap bulmaktan ziyade gerçekliğin anlamlandırılma ve şekillendirilme ihtiyacına yönelik oluşturulan paradigmlar bu özellikleri nedeniyle bireysel inanç sistemleri olarak da değerlendirilmektedir. Buna karşıt olarak paradigmlar zamanla gelişip genellik kazanabilmektedir (Peca, 2001: 4).

Araştırma paradigmasının dayanağı üç temel soru ile ifade edilmektedir. İlki ontolojik soru olup gerçeğin doğası ve şekline yönelik gerçek hakkında bilinebilen unsurlara odaklanır. İkincisi, epistemolojik sorudur ve bilen ve bilinen arasındaki doğal ilişkinin ne’liğini sorgular. Üçüncü ise metodolojik olup inanç, hayat görüşü, sosyo-politik duruş ve tutumu ne olursa olsun araştırmacı gerçeği nasıl ortaya çıkarabilir? sorusu üzerinden hareket eder (Guba ve Lincoln, 1994: 108).

Bilimsel araştırmanın doğasına yönelik sorgulamalara temel teşkil eden pek çok paradigmadan söz etmek mümkündür. Diğer taraftan literatürde bilim ve bilimsel araştırmayı şekillendiren, geliştiren ve yönlendiren bazı paradigmlar üzerinde uzlaşıldığı görülmektedir. Bunlar sırasıyla pozitivist,

yorumlayıcı, eleştirel ve postmodern paradigmalardır. Makalemizin konusu ve içerik itibarıyla Eleştirel Paradigmanın ortaya çıkışı, selef yaklaşımlara yönelik eleştirileri ve Eleştirel teorisyenlerin düşünceleri ekseninde bu yaklaşımın özellikleri incelenecektir.

Eleştirel Teori/Yaklaşım

Eleştiri; bir insanı, bir eseri, bir konuyu, bir bilgiyi doğru ve yanlış yanlarını ve doğruluk durumunu bulup göstermek amacıyla inceleme, sınama, yargılama ve tenkit işidir (<http://www.tdk.gov.tr>). Eleştirel teorisyenler de ilgilendikleri konularda inceleme, sınama, tenkit yoluna başvurmuşlardır. Eleştirel teorisyenlerin amacı da salt olumsuzlukları değil, tüm toplumsal, siyasal, ekonomik ve kültürel pratiklerin çıkış noktalarını ve kaynaklarını tespit etmek; toplumsal çıkar, çatışma ve uyumsuzlukların düşüncede nasıl ifade edildiği ve bunların tahakküm sistemlerinde nasıl yeniden üretildiğini açıklamak; bütün kapalı düşünce sistemlerinin kilidini kırmak ve eleştirel kuramın gelişimine engel teşkil eden geleneklerini yıkmaktır (Çoban ve Buz, 2008: 72). Geuss'a göre ise Eleştirel teorinin iki esas amacı vardır. Birincisi, özgürleşmeyi, aydınlanmayı ve bireylerin baskı ve zorlamaları idrak etmesini sağlayarak bu dayatmaları yok etmek ve doğru çıkarların yörüngesinin belirlenmesini sağlamak. İkincisi ise, bireyleri kendi kendilerine dayatmış oldukları baskıdan kurtararak şuurlu insan eyleminin engellenmesine mani olmak (Geuss, 2002: 11).

Yorumlayıcı paradigmalara bir tepki niteliğinde ortaya çıkan ve Almanya'da 1930'larda Frankfurt Okulu tarafından geliştirilen Eleştirel Kuram (critical theory) sosyal bilim açısından "insanların koşulları değiştirmesine ve kendileri için daha iyi bir dünya kurmasına yardımcı olmak üzere maddi dünyanın gerçek yapılarını açığa çıkarmak için yüzeydeki illüzyonların ötesine geçen eleştirel bir sorgulama süreci" olarak tanımlanmaktadır. Aynı zamanda 19. yüzyılda ortaya çıkmış bir dizi sosyal kuramı -Marksist kuram, diyalektik kuram, feminist kuram- açıklamak ve analiz etmek için de yararlanılan ve kapsamlı bir paradigma sunan Eleştirel Teori, bir toplumdaki kültürel, etnik, ırksal ve cinsiyet gruplarının elinde tuttuğu kurumsallaşmış baskıya yönelik geliştirilen sosyal bir eleştiri biçimidir (Demirtaş ve Özer, 2015: 206). Yorumlayıcı paradigmanın pozitivist paradigmaya yönelik getirmiş olduğu eleştirileri paylaşmakla birlikte Frankfurt Okulu'nun önemli temsilcisi Jürgen Habermas'ın çalışmaları ile de ilişkilendirilmektedir. Eleştirel teori açısından pozitivist paradigma, insan doğasını anlama, anlamlandırma ve bağlamsal ilişkileri analiz etmede yetersiz ve anti hümanisttir. Oysaki Eleştirel teoriye göre var olan toplumsal yapı ve düzen evrimleşmekte ve gelişmektedir. Dolayısıyla pozitivist paradigmanın iddia ettiği gibi bireylerden bağımsız ve değişmeyen bir toplumsal yapının varlığı mümkün olmamaktadır. Öte yandan Eleştirel teori yorumlayıcı paradigmayı aşırı öznel ve göreceli olması nedeniyle yerel ve sınırlı kalıp uzun vadeli ve geniş perspektifi yakalayamamasından ötürü eleştirmektedir (Neuman, 2006: 141-142). Ancak Eleştirel teorinin pozitivist, aydınlanmacı, rasyonel felsefe ve paradigmalara karşı olumsuz tutumu daha detaylı bir izaha muhtaçtır.

Felsefi temelleri çelişkili doğa ve gerçeklik üzerine kurulu olan Eleştirel Teori'ye göre gerçeklik, gerçeğin bilgisinin objektif ve sübjektif yönlerinin karşılıklı etkileşimi olmakla birlikte sosyal, politik, kültürel, ekonomik, etnik değerler ve kurumlar tarafından şekillenmekte ve kristalize olmaktadır. Dolayısıyla gerçeklik hem nesnel hem de öznel tarafları bulunan bir olguya işaret etmektedir. İnsanlar gerçekliğe ulaşabilmek için nesnel ve öznel bilgi araçlarından yararlandığı diyalektik bir süreç ile iç içe olmak durumundadırlar (Demirtaş ve Özer, 2015: 206).

Eleştirel teoriye göre araştırmanın amacı, verili bir olay yahut olguyu derinlemesine inceleme, sorgulama, betimleme ve anlamayı da içermekle beraber, bunların da ötesinde anlamaya bağlı bir değişim ve farklılık ortaya koymaktır. Araştırmacı, ifşa etmek istediği gizli gerçek ile toplumun kendini geliştirmesine, yenilemesine ve değiştirmesine olanak sunar. Ampirik metotlarla açığa çıkan yüzeysel gerçeklik aslında daha derinlerde yer alan gizli gerçeğin bir yansıması olduğu için bu gizli gerçeğin ortaya çıkarılmasında derinlemesine analiz ve sorgulama mekanizmalarına gereksinim duyulmaktadır (Neuman, 2006: 143). Ortaya çıkan bu gizli gerçek belli bir düzeyde değişim ve farklılık yaratacağı için eleştirel teori açısından bilim ve bilimsel araştırmalar rölative ve öznellik içermektedir. Nitekim bilimi gerçekleştiren insan bizatihi insan olması sebebiyle yanılmaya ve yanlış bilinçlenmeye meyyal bir varlık olduğu için, öznel fikirler kaçınılmazdır ve bu fikirler araştırma kapsamına dolaylı da olsa dahil olmaktadır. Dolayısıyla araştırma, yanlış bilincin ürünü olan yanılsamaları ifşa etmenin önemli bir aygıtı olma konumundadır (Demir, 2019: 9). Dolayısıyla Gülenç'in ifadesiyle Eleştirel Teori, bireyin sosyal hayat içerisinde kendisiyle, diğer bireylerle, nesnelere ve doğayla kurduğu baskı ve otorite çerçevesinde şekillenen güç, sömürü ve tahakküm ilişkilerini teorik bir önderlikle yapısal açıdan dönüşüme uğratarak özgür bir toplum istemini açığa çıkarma amacı gütmektedir (Gülenç, 2015: 83

Eleştirel Teori, Amerikalı filozof Charles Pierce tarafından geliştirilen, tümevarım ve tündengelim yaklaşımlarını da içeren ‘dışaçekim’ yaklaşımını öngörmektedir. Potansiyel bir kural ya da kuramın sorgulanmasından hareket eden rasyonel bir metot olan dışaçekim, işlevsel ve kullanışlı bir fikrin geliştirilmesi, sonrasında derinlemesine sorgulama ve incelemeye geçilmesi yaklaşımıdır (Neuman, 2006: 147).

Tarihsel araştırma metotları baskın olmakla birlikte değişime vurgu yapması ve değişime yol açacak potansiyele sahip olması kaydıyla Eleştirel teori açısından her türlü araştırma yöntemi kullanılabilir (Neuman, 2006: 151).

Eleştirel Teori’nin pozitivist paradigmaya karşı yönelttiği eleştirilerin temelinde bağımsız, tarafsız ve değerlerden azade bir bilim anlayışının gerçekliği yansıtmayacağı görüşü bulunmaktadır. Bilgi eleştirel paradigmada durağan ve sabit dünyanın dışı yansıması değil; belli bir değer dünyası ve bakış açısı ekseninde hareket eden bilim insanlarının kurguladıkları bir şeydir. Eleştirel Teori’ye göre baskı yapısaldır ve insanların günlük yaşamdaki pratikleri politikalar, ekonomi, kültür, söylemler, toplumsal cinsiyet ve ırk gibi daha geniş çaplı sosyal kurumlar tarafından şekillenmekte ve belirlenmektedir. Bu baskı yapıları, insanların yanlış bilinçlilikleri sayesinde ideoloji (Marks), şeyleştirme (George Lukacs), hegemonya (Antonio Gramsci), bir-yönlü düşünme (Marcuse) ve varlığın metafiziği (Derrida) sayesinde ilerlemekte ve gerek bireysel gerekse de kolektif alanda toplumu dönüştürme kudretine sahip kurumların gücüne tesir etmektedir. Eleştirel Teori, determinist paradigmanın aksine değişimin evde, günlük yaşamda (aile, cinsellik, rollerin dağılımı, iş hayatı, sosyal ilişkiler ağı vs.) başladığını iddia eder. Eleştirel Teori’nin insanları kendileri üzerine düşünmeye sevk etmesi aydınlanma ve özgürleşme yolunu açarak nesnel yanılşamayı yok etmiş ve öznenin kendi bilinç ve benliğinin farkına varmasını sağlamıştır (Geuss, 2002: 90). Eleştirel Teorisyenler teoriyi hiçbir zaman tamamlanmış, tekamül etmiş, bitmiş bir sistem olarak tanımlamamaktadır; bilakis tamamlanmış sistemlerin eksikliklerini ve sınırlılığını ortaya koymak diyalektik düşüncenin ayrırt edici özelliğidir. Bu açıdan Eleştirel Teori bu tamamlanmışlık iddialarındaki eksikliği gösterebildiği için eleştirel bir teori olarak addedilir (Held, 191). Eleştirel Teori’nin felsefi temellerini Kant ve Hegel’e kadar götürmek mümkündür. Fakat teorisyenler Kant’ın ‘ödev ahlakı’ tezine yönelik yoğun eleştiriler getirmişlerdir. Bilhassa Horkheimer’a göre, Kant felsefesinde görev ve yarar olmak üzere bir ikilik mevcuttur ve Kant, bireysel ahlakı pratik akıl tarafından oluşturulan ve kamusal ahlaktan bağımsız, mutlak ayrı bir alan olarak değerlendirmektedir. Oysaki Horkheimer, Kant’ın söz konusu ayrılığın yahut çelişkinin asla yok edilemeyeceği kanaatine sahip değildir. Çünkü bu durum birey ile toplum arasındaki farkı mutlaklaştırmakta ve statükoyu olumlamaktadır. Ayrıca, Horkheimer, Kant’ın ‘kategorik buyruk’ konusunda öz çıkarın dışında farklı bir ahlakı hareket ettiricinin varlığı hususunda uzlaşmakla birlikte, bu hareket ettiricinin Kant’ın iddia ettiğinin aksine görev değil, siyasal eylem yahut yönelim olduğu fikrindedir (Horkheimer, 2005: 121). Eleştirel Teori Hegel’in çalışmalarından da ilham almakla birlikte onun ‘mutlak hakikat’ düşüncesine yönelik eleştiriler getirmiştir. Teorisyenlere göre, Hegel’in ‘sürekli kendini daha iyiye doğru açan mutlak tinin (Geist) metafizik amaçları’ verili mevcut toplum düzeninin ve statükonun meşrulaştırılması anlamına gelmektedir. Dahası, Hegel’in bilginin sonsuz öznenin bilgisi olduğu, özne ve nesne, akıl ve maddenin özdeş olduğu şeklindeki tezleri yoğun olarak eleştirilmiş; teorisyenler, özne ve nesne arasında özdeşlik değil, bilakis sonsuz bir diyalektik gerilim olduğunu ifade ederek tarihi her türlü determinist ilişkiden uzak olarak ele almışlardır (Rutli, 2011: 55).

Horkeimer ve Adorno’nun çalışmaları ekseninde şekillenen Eleştirel Teori esas itibarıyla şu şekilde özetlenebilir:

“Her türlü sistem düşüncesine ve mutlaklık iddiasına karşı bir teoridir. Zira sistem düşüncesi farklılıkları ya ortadan kaldırır ya da bütüncül sistem içerisinde eritip aynılaştırır. Bu da sosyal düzenin verili haliyle kabulüne ve değişime olan inancın ortadan kalkmasına neden olur. Bütüncül sistem düşüncesi aynı zamanda bu sistemin mutlak gerçekliği ve nihai hakikati de elde edebileceği iddiasını içinde barındırır. Oysa eleştirel teoriye göre mutlak hakikati kendi bilincinde verili olarak bulabilecek bir özne düşüncesi salt bir yanılşamadır. Eleştirel teori, her türlü özdeşlik düşüncesine de karşıdır. Özneyi nesneye ya da nesneyi özneye indirgeyen ve böylece bu ikisinden birini diğerinin içinde eriten her düşünce, gerçeklikle ilişkisini kaybeden bir düşüncedir. Zira gerçeklik, özne ile nesnenin sürekli ve diyalektik gerilimle birbirlerini belirlemeleriyle ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla özne ve nesne ne birbirleriyle tamamen özdeş ne de birbirlerinden nihai olarak kopuk fenomenlerdir. Aralarında bir belirleyicilik ilişkisi vardır ve bu ilişki diyalektik bir

mahiyyettedir. Eleştirel teorinin mutlak hakikat iddiasındaki felsefeler ve özne-nesne ilişkisindeki özdeşlik ve mutlak ayrılık düşüncesine olan eleştirisi, onun kendi içinde de mutlaklık iddiasında olmamasını beraberinde getirmektedir. Eleştirel teoriye göre nesnesine uzaktan bakan ve onu dışarıdan donuk bir obje olarak değerlendiren ve bu şekilde kesin hükümlere varan her teori, yanlış bir teori olmak durumundadır. Eleştirel teori, kendi nesnesine içkindir. Bu anlamda da kendi nesnesiyle arasındaki bağı koparmamış, yani gerçeklikle ilişkisini kesmemiştir. Bu sebeple eleştirel teori tespitlerinin sonucunda bir reçete, bir çözüm önerisi sunmamaktadır. O, daha önce söylendiği gibi nesnesine dışarıdan bir doktorun hastasına yaklaştığı gibi yaklaşmaz. Kendisinin de söz konusu problemin bir parçası olduğunu, başka bir deyişle kendisinin de hastalıklı bünyenin içinde olduğunu yani bütünü bir parçası olduğunun farkındadır. Bu anlamda o, söz konusu hastalığın aşılması için gereken toplumsal bilinci, yani daha iyi bir toplumsal düzene doğru evrilebilecek potansiyelleri harekete geçirecek bilinci uyandırmaya çalışmaktadır. Toplumsal dolayımın her alanda kesilmeden devam ettiğini kabul eden eleştirel teori bu anlamda kendisini de bitmiş, tamamlanmış bir teori olarak ortaya koymaz. Hatta böylesi bir tamamlanmışlık eleştirel teoriye göre, kendi kendisini inkâr etmedir. Bu açıdan eleştirel teorinin görevi, toplumsal yanlış düzenin, ilerici dinamiklerini körelten her unsuru bıkmadan eleştirmek ve böylece değişimi gerçekleştirecek unsurları ortaya çıkararak ve değişimi hızlandırmaktır” (Rutli, 2011: 79-80).

Eleştirel Kuram, “toplumun içinde bulunduğu durumu için bir eleştiri yöntemiyle ele alır. İçkin eleştiri, bir yapının kendi özünde bulundurduğu ilke ve ölçüleri ele alarak, onu dönüştürmeyi hedefler. Bir anlamda toplumun kendi içinden çıkarak, bünyesinde var olan dinamikleri ve mevcut durumu karşılaştırma fırsatı sunar. Bu nedenle düşünürler, toplumsal alanın incelenmesinde için eleştiri yöntemini kullanmışlardır. Bu yöntemle toplumun kendi farkındalığının oluşturulması amaçlanmıştır. Toplumsal dönüşümün yaşanması adına Eleştirel Kuram üzerine yoğunlaşan Horkheimer’a göre, kuramın hedefinde insanlık yatmaktadır. Kapitalist toplumun içinde bulundurduğu temel çelişkileri öznenin bilinç düzeyine çıkarmak isteyen Eleştirel Kuram’ın belirlediği toplum tasarımının üç önemli özelliği mevcuttur:

İlk olarak, toplum tabiata indirgenemez durumdadır. Eleştirel toplum teorisi, doğalcılık eleştirisi yaparak toplumun yalnızca bireyin doğal ihtiyaçlarının karşılanması için kurulan mekanik bir araç olmadığını altını çizer. Çünkü toplumu doğalcı bir bakış açısıyla tanıtan anlayış, bireyin değişmez bir insan doğasına sahip olduğunu ve ayrıca tarihsel dönemlerdeki insan ihtiyaçlarının aynı olduğunu savunur.

Eleştirel toplum kuramının ikinci önemli özelliği, toplumu oluşturan öğelerin kendinden verili sayılması ve bu yüzden toplumsal kökenin tarihin bütününde konumlandırılan bir erek olarak görülmesine karşı oluşudur. Toplumu değişmez ve sınırlanmış bir ereğe göre tarif etmek yanlıştır. Çünkü toplum, tarihsel bir sürecin kendisi konumundadır.

Kuramın üçüncü önemli özelliği ise, toplumu bireylerden ayrı düşünmemesidir. Eleştirel Kuram, toplumu dışsal bir gerçeklik olarak görmemektedir. Adorno’ya göre toplum, bireyi kuşatan, onun hareket alanını kısıtlayan bir dış gerçeklik değildir. Normların, kurumların ve düzenin baskısına rağmen bir kalıba sokulan bireyin toplumsal öğelere karşı duruş sergileyebileceğini ifade eder.

Eleştirel Teori, toplumsal yaşamın aktif bir katılımcısı olarak bireyin, egemen güçler tarafından çepeçevre kuşatılıp baskı aygıtlarına karşı nasıl bir duruş sergilemesi gerektiğiyle ilgilendirir. Modern toplum bireye kendi arzu ve bilinci dışında sunulan yaşam koşullarına kendi iradesiyle uymayı aşılacaktır. Toplumsal alanda dayatılan kurallar, çeşitli kurum ve sistemler aracılığıyla bireye ulaşmaktadır. Bireyin yalnızca eylemleri değil aynı zamanda zihni de sistem tarafından kuşatılır. Okulun düşünürlerinin eleştiri yöntemiyle ulaşmak istedikleri temel hedefi, bireyin dayatılan tüm fikirlere karşı kendi otonom varlığını koruyarak, bağımsız kararlar verebilmesini sağlamaktır. Tüm bu hedefler doğrultusunda modern bireyin özgürlük sorunu vurgulanmaktadır. Düşünürler, bireylerin günlük yaşamlarında gösterdikleri tüm eylemlerin sorumlusu olarak kişilerin kendi karar mekanizmalarının olup olmadığını açığa çıkarmak istemiştir. Bu yüzden Eleştirel Kuram, toplumsal pratiği akıl ile değerlendirirken, sistem içinde devingen olan bireyin toplum içindeki durumuna eleştirel bir gözle bakmaktadır. Bireylerin, yukarıda bahsi geçen toplumsal durumlara tabi olmasını engellemek isteyen kuramın bir diğer amacı da bireylerin ihtiyacına uygun bir dünya yaratmak ve insanlığın gelişimine katkı sunmaktır. Toplumun bütününe inceleyen Eleştirel Kuram, tahakkümün yeniden üretildiği toplumsal

alandaki bireyin konumu ve davranışlarıyla ilgilenmiştir. Birey, kuşatılmış bir özne konumundadır. Okul, bu kuramla toplumun bilinç düzeyinin artması halinde bireyin özgür ve baskı altında olmayacağı bir noktaya ulaşacağına işaret etmektedir. Eleştirel teorinin öncelikli hedefi, modern toplumda tahakküm ve egemenlik biçimlerinin eleştirel bir analizini sunmak olmuştur” (Zobar, 2019: 14-16). Dolayısıyla Eleştirel Teori’ye göre özneyi (bireyi) tahakküm altına almaya çalışan tüm sistem ve kurumların yıkımı bireyin özgürleşmesine bağlıdır. Nitekim bireyin özgürlüğünü kazanması da tüm baskı ve tahakküm sistemlerinin yok olmasını sağlayacaktır.

Eleştirel Teori’nin özellikleri genel hatlarıyla makalede incelendikten sonra sırasıyla Eleştirel Teori’nin teşekkül ve gelişimine büyük katkı sağlayan Frankfurt Okulu ve teorisyenleri, teorinin araçsal akıl, Ortodoks Marksizm, Aydınlanma ve Pozitivizm eleştirisi, ideoloji ve kültür endüstrisine yönelik fikirleri ele alınacak akabinde ise Türkiye’de Eleştirel Teori’nin gelişimine kısaca değinilecektir.

Frankfurt Okulu

Frankfurt Okulu Eleştirel Teori’nin gelişiminde önemli bir kilometre taşıdır. Frankfurt Okulu terimi, Frankfurt Üniversitesi’ndeki Sosyal Araştırmalar Enstitüsü ile bağlantılı olarak doğmakla birlikte “Eleştirel Teori” de Frankfurt Okulu teorisyenlerinin görüşlerini içeren genel bir ad olarak değerlendirilmektedir (Strik, 1999:14). Frankfurt Okulu’nun ortaya çıkış ve teşekkülünde Birinci Dünya Savaşı, Batı Avrupa’daki sol işçi hareketleri, Moskova’nın denetiminde Avrupa’daki sol hareketlerin gelişimi, Rus Devrimi’nin Stalinizme dönüşmesi, Faşizm ve Nazizmin yükselişi gibi sosyal ve ekonomik gelişmeler ve yarılmalar oldukça etkili olmuştur. Bununla birlikte Eleştirel Teori’nin gelişimi 1923–1929 arasındaki İlk Dönem ve 1930’dan günümüze Frankfurt Okulu’nun Gerçek Kimliğine Kavuşması Dönemi olmak üzere iki temel dönemde analiz edilmektedir (Çoban ve Buz, 2008: 73).

Frankfurt Okulu, Sosyal Araştırmalar Enstitüsü adı altında Weil, Horkheimer ve Pollock’un emek ve gayretleriyle¹ 1923 yılında Frankfurt Üniversitesi bünyesinde resmen kurulmuş bir araştırma okulu olup teorik değerlendirmeler ve tarihsel çalışmaların sentezi ekseninde daha ziyade kapitalist ve sosyalist ekonomiler, işçi hareketlerinin tarihi, gelişimi ve tarihsel materyalizm üzerine çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Eleştirel Teori’nin kimlik karmaşası yaşadığı bu dönemde genel hatlarıyla öne çıkan konular ise Marksizm’in felsefi temelleri, tarihsel materyalizm, proletaryanın durumu, ekonomi politik, planlı ekonominin ürettiği sorunlar, sosyoloji, toplumsal öğretilerin ve partilerin tarihi gibi interdisipliner çalışma alanlarıdır. Okulun gerçek kimliğini kazandığı 1930-33 yılları arasındaki dönem ise Horkheimer’in (1895-1973) katkılarıyla teorinin metodolojik programı, yönelimi, analiz birimi ve ilgi odağı detaylı hatlarıyla oluşturulmuş ve okulun düşün tarihinde önemli bir yerde konumlanması sağlanmıştır. Theodor Adorno (1903-1969) ve Herbert Marcuse’nin (1898-1979) de katıldığı ‘yeni kadro’ sayesinde okul entelektüel bir kimlik kazanmıştır. Ekonomiden sanata, felsefeden sosyolojiye, siyaset biliminden psikanalize uzanan geniş disiplin ağıyla Frankfurt Okulu, Eleştirel Teori’nin multi-disipliner bir sosyal teori niteliği kazanmasına kaynaklık etmiştir (Çoban ve Buz, 2008: 74). Eleştirel Teori’nin metodolojisinin odak noktaları analiz edilirse evvela, Frankfurt Okulu’nun gerçekleştirmiş olduğu araştırmalara dahil olan teoriler ve metodların disiplinlerarası bir yaklaşımla ve Marksist bir çerçevede ele alındığı görülecektir. Bütün sosyal, siyasal ve kültürel süreçlerde alt yapı olan ekonomik ilişkilerin yapıcı rolü vurgulanmıştır. Felsefe ve sosyal teori arasında kurulmuş sınırlar ortadan kaldırılmış ve teori ile siyasa arasındaki ayrımlar da yok edilmeye çalışılmıştır (Kızılcılık, 2000: 43-44).

1930’larda Almanya’da faşizmin yükselişi ve Frankfurt Okulu teorisyenlerinin Yahudi ve Maksist yönelimli olmaları neticesinde maruz kaldıkları baskı sebebiyle teorisyenler, Frankfurt’tan ayrılmak zorunda kalmışlar, önce Cenevre’ye sonrasında da Amerika’ya göç ederek çalışmalarını Columbia Üniversitesi bünyesinde sürdürmüşlerdir. Bu dönemde (1930-1940) derinlik ve anlayış yetersizliği sebebiyle Anglo-Amerikan felsefesine yönelik olumsuz bir eleştirel tutum geliştirenler de Amerikan deneysel araştırma tekniklerini de öğrenmiş ve çalışmalarında tatbik etmişlerdir (Marrow ve Brown, 1994). Frankfurt Okulu İkinci Dünya Savaşı yıllarında iki gruba ayrılmıştır. Leo Lowenthal, Marcuse, Neumann gibi bir grup düşünür faşizme karşı verilen savaşta Amerika’nın yanında yer alırken, Adorno ve Horkheimer ise kaleme aldıkları Aydınlanmanın Diyalektiği adlı eseri ile farklı bir yönelim sergileyerek bilim ve teknolojinin sanıldığı gibi ilerleme, refah ve mutluluk getirmediğini, bilakis yıkım ve ölüm araçları yarattığını, kültür endüstrisinin metalaştırılmış nesnelere ürettiğini ve demokrasinin

¹ Kurumun üyesi olmuş diğer önemli temsilcileri arasında, Karl August Wittfogel, Franz Borkenau, Henryk Grossmann, Friedrich Pollock, Leo Löwenthal, Erich Fromm, Walter Benjamin, Otto Kirchheimer ve Franz Neuman sayılabilir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Çiçekdağı, C. (1999). Horkheimer ve Adorno Bağlamında Eleştirel Teori. Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa.

demagojiden başka şey bilmeyen zorba yöneticilerin rejimi haline gelip despotizmle sonuçlandığını iddia etmişlerdir (Cevizci, 2013: 683).

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda (1953-70) ise Eleştirel Teorisyenler'in temel çalışma alanlarını öğrenci hareketleri genelinde kitle kültürü, modern toplum, teknolojik atılımlar, müzik, siyaset, sanat, estetik gibi konular oluşturmuştur. Bu dönemde ayrıca Marksist kuramın tezlerinden uzaklaşarak proletarya ve proletarya devrimine olan inanç geçerliliğini yitirerek büyük ölçüde yok olmuştur. Frankfurt Okulu üyeleri de kendi içinde çözümler yaşamış, Marcuse, Yeni Sol ve öğrenci hareketleri hususunda da eleştiriler getirerek Horkheimer, Adorno ve Habermas'tan farklı bir eğilim göstermiştir (Calhoun 1995: 27-29).

Adorno (1969) ve Horkheimer (1973)'ün ölümleri, Marcuse'ün ise Eleştirel Teori'den uzaklaşması ile Frankfurt Okulu tarihinde yeni bir dönem açılmıştır. Frankfurt Okulu'nun bu ikinci kuşak dönemi (1980-) bilhassa Jürgen Habermas'ın etkin olduğu dönemdir. Okul'un bu dönemdeki eksen ve yönelimini belirleyen kişi Habermas olup Habermas'ın felsefe ve sosyolojideki çalışmaları eleştirel teorinin ivme kazanması açısından oldukça önemlidir. Albrecht Wellmer, Claus Offe ve Klaus Eder ise Frankfurt Okulu'nun ikinci kuşak teorisyenleri arasında yer almaktadır (Held, 1980: 15). Ancak Jürgen Habermas, Okul'un eleştirel yaklaşımını, Marksçı tarih ve modern kapitalizm kuramının yeniden değerlendirilmesinde özgün bir biçimde kullanması yönüyle Eleştirel Teori'nin yeniden inşasını gerçekleştiren en önemli düşünür olarak değerlendirilmektedir.

Habermas, aydınlanmacı pozitivist felsefenin ortaya koyduğu şekliyle rasyonel varlıklar olmamız olgusundan hareketle değil, sembollere ve dile sahip varlıklar oluşumuzdan hareketle Eleştirel Teori'yi farklı bir modelle ele almıştır. Dolayısıyla Habermas'ın ütöpik dünyası hiçbir bireyin konuşma dışına itilmediği, tüm bireylerin gerçek bilgiye ulaşarak kamusal alanda tartışmaya etkin bir şekilde katılabildiği bir konuşma dünyasıdır. Bu açıdan 'kamusal alan' Habermas'ın önemle üzerinde durduğu bir kavramdır. Habermas'a göre, "özel kişilerin politik ve ekonomik mücadeleleriyle işgal edilen kamusal alan, kitle iletişim araçlarının da etkisiyle salt görünüşte kamusaldır. Devletin, liberal sistem içinde ekonomik faaliyetlerin yönlendirilmesine aracı kılınması; kapitalist sistemde sınırları genişleyen kamusalın kamusalını yitirmesi ve ekonomik erki elinde bulunduranların özel çıkarlarının kamusal alanı işgal etmesi; özel alanın kamu hukuku üzerinden devlet eliyle kontrol edilmesi; kentleşmeye bağlı olarak değişen aile yapısının ve aile ilişkilerinin özel ve kamusal alan tanımlarını yeniden tartışmaya açması; var olmanın görünür olmakla özdeşleştiği bir toplum düzeninde mahrem olanın alenileşerek kamusal alanı işgal etmesi; siyasal erkin denetimine aracılık etmesi gereken medyanın ticari örgütlenmelerin nesnesine dönüşmesi; halk kitlelerinin tüketen kütlelere dönüşmesi gibi nedenlerle, kamusal akıl yürütme rasyonaliteden uzaklaşmış, kamusal alan özel kişilerin özel çıkarlarını korumak için kendi meşruiyetlerini yarattıkları uzlaşma alanına dönüşmüştür" (Odabaş, 2018: 2065).

Horkheimer'ın Geleneksel ve Eleştirel Kuram adlı yapıtı bir çeşit kurucu metni olarak algılanır:

"Makalede 'geleneksel kuram' modern felsefede pozitivism/ampirizm olarak ifade edilen modern bilimlerin örtük ya da açık bakış açısı olarak yorumlanır ve Horkheimer esas olarak bu kuram anlayışının 'doğa bilimlerinin rehberliğini izleyen insan ve toplum bilimlerindeki yayılışıyla ilgilenir. Toplum düşüncesinin karşıt türü 'eleştirel kuram', nesnel olguların kuramsal sitemlerin yardımlarıyla tamamen dışarıdan bir bakış açısıyla belirlenmesi yöntemini reddeder ve 'olgular, toplumun işleyişinden ortaya çıktıkları için günümüzde bireyin amaçlılığı, kendiliğindenliği ve ussallığı ile toplumun üzerinde inşa edildiği işleyiş-süreci ilişkileri arasındaki gerilimi gerçekten aşmak ve karşıtlığı ortadan kaldırmak çabasının güdülediği eleştirel düşünceye... bilgine olduğu denli dışsal olmadıklarını iddia eder" (Bottomore, 2013: 19).

Araçsal Aklın Eleştirisi

Eleştirel Teori bir akıl eleştirisi olarak ele alınabilir. Nitekim toplumdaki olumsuzlukların nedeni olan yanlış bilinç, akıl kavramına ilişkindir. Bu bağlamda değiştirilmesi ve dönüştürülmesi gereken şey toplumdaki bu yanlış akıl anlayışıdır. Buna göre, aklın temelde iki farklı yetisi bulunmaktadır. Bunlardan biri us (verfunt) yetisi iken diğeri ise anlak (verstand) yetisidir. Aydınlanmanın büyük değer atfettiği verstand, dünyayı salt olgular kümesi olarak telakki eden ve gerçekliği görünene sınırlı olarak algılayan yetidir. Tüm gerçeklik olgular arası ilişkiler çerçevesinde çözümlenmeye çalışılır. Verfunt ise Hegel, Kant ve Eleştirel teorisyenlere göre daha üstün bir yeti olup görünenin ardındaki gerçekliği de kavrayabilir ve gerçekliğin tam resmini oluşturabilir. Bununla birlikte Kant'da anlık ve us birbirinden tamamen bağımsız ve asla bir ilişki içinde olmayan ve olmayacak olan, farklı alanlara egemen olan

yetilerdir. Hegel’de ise aklın bu iki yetisi, mutlak olanda, “geist”te birleşmektedir. Adorno ve Horkheimer ise her iki görüşü de kabul etmemekte, anlık ve usun sürekli ve gerilimli bir ilişki içinde olduklarını savunmaktadırlar. Bu düşünce aynı zamanda aklın bu iki yetisinin birinin diğerine üstün olmadığı görüşünü de içermekte hatta gerektirmektedir ancak özellikle Horkheimer ve Marcuse, eserlerinde örtük olarak hep “verfunt” un önceliğini vurgulamışlardır (Rutli, 2011: 82-83).

Frankfurt Okulu’nun Aydınlanmaya yöneltmiş olduğu en önemli eleştiriler insan ve doğanın keskin bir sınırla birbirinden ayrılması ve aklın araçsallaştırılması ile bireyin yok oluşudur. Nesnel akıl ve öznel akıl arasında bir ayrıma giden Horkheimer’a göre, öznel akıl (araçsal akıl) yalnızca öznenin niteliğine odaklanırken nesne ise düzensiz kaotik bir yığındır. Öznel aklın temel gayesi ise mevcut bu kaotik yapının düzene sokulması, parçalayıp sınıflandırılmasıdır. Bu nedenle öznel akıl parçalayıcı ve şekilsel olup görünüşle ilgilidir. Geleneksel kuram yalnızca görünen dünyanın mantık ve yasalarını keşfetme gayreti içerisinde olduğu için araçsal akla hizmet etmektedir. Geleneksel kuram akla sadece verileri kategorilere sokma rolü biçmektedir. Bu bakış açısına göre akıl, verileri mekanik bir şekilde düzenler, sınıflandırır ve bulgular ortaya koyar. Bilimsel faaliyet içerisinde aklın konumu işlevsel ve araçsal bir niteliktedir (Gülenç, 2016: 26). Horkheimer araçsal akli şu şekilde tanımlamıştır:

“Akla uygun davranışları sonuçta mümkün kılan kuvvet, özgül içerik ne olursa olsun sınıflandırma, çıkarsama ve tümden gelme yeteneğidir; düşünme aygıtının soyut işleyişidir. Bu tür akla, öznel akıl adı verilebilir: esas olarak, araçlar ve amaçlarla ilgilidir; az çok baştan kabul edilmiş amaçlara ulaşmak için seçilen araçların yeterli olup olmadığı üzerinde durur” (Horkheimer, 2016: 59).

Nesnel akıl ise öz ile görünüş, madde ile form arasında bağlantı kuran daha yüksek bir perspektif ve kavrayışı ifade etmektedir. Araçsal akıl gerek toplumsal hayatta gerekse de doğada bir kuvvet olarak bulunmakla birlikte sınırlı ve nesnel akla içkindir. Teorisyenlere göre bu iki akıl karşıt olmaktan ziyade birbirini tamamlayıcı özelliktedir. Aydınlanma ile birlikte öznel akıl ile nesnel akıl arasındaki denge öznel akıl lehine bozulmuştur. Öznel akıl nesnel akli bastırarak onun alanını da işgal etmiş ve böylece bireyin yok oluş süreci başlamıştır. Araçsal aklın egemen oluşu ile insanlığın eylem ve ölçütleri, ahlaki değerler, etik ve siyasetin temel ilkeleri kısacası insanın tüm önemli kararları kendi akli dışındaki etmenlere bağımlı hale gelmiş, aklın özerkliği yok olmuş ve düşünceler otomatikleşerek adeta birer makine olarak görülmüşlerdir (Zobar, 2019: 24-25). Dolayısıyla birey aydınlanmanın dayatmış olduğu araçsal akıl kavramsallaştırması ile kendi adına düşünemeyen ve kendisi için belirlenen hudutlar dahilinde bir fikir ve eylem ortaya koyan ve aynı zamanda toplum içerisinde ideolojik manipülasyonlara ve propagandaya açık bir birey tipine dönüşmüştür. Eleştiri ve sorgulama mekanizması olmaksızın istenilen fikirlerin topluma empoze edilmeye çalışılması, amaç için araçların kutsallaştırılması, araçsal aklın en mühim sorunsallarını oluşturmaktadır.

Ortodoks Marksizm Eleştirisi ve Batı Marksizmi

Birinci Dünya Savaşı sonrasında değişen sosyal, siyasal ve ekonomik koşullar Marksizm’de de birtakım değişimlerin gerçekleşmesine sebep olmuş ve bu durum farklı eğilim, amaç ve ilgileri olan, Ortodoks Marksizm’in genel kabullerini sorgulayan ve Batı Marksizmi olarak adlandırılan yeni bir teorik gelenek ortaya çıkarmıştır. Ortodoks Marksizm’in genel özelliklerini şu maddeler altında değerlendirebiliriz:

“Ortodoks Marksist gelenek, Marks ve Engels” in görüşlerini özellikle de Engels” in Anti Duhring” de sistemleştirdiği görüşleri değiştirilemez, kutsal bir dünya görüşü olarak kabul etmiş ve kendi felsefi sistemlerinde bu görüşü diğer burjuva görüşlerine karşı savunma amacı gütmüşlerdir. O dönemde, Marks” in tüm eserleri özellikle de ilk gençlik felsefi denemeleri henüz yayımlanmadığından Ortodoks Marksizmi geleneğindeki düşünürler ekonomik determinizme oldukça yoğun bir ilgi duymuş ve Marks” in tüm felsefi sistemini söz konusu ekonomik determinizme indirgemişlerdir. “Doğal tarih” fikrinin bir uzantısı olarak, Ortodoks Marksizm’i, tarihin evrensel yasalarla, diyalektik bir süreç içerisinde ilerlediğine ve bu yasaların kaçınılmaz olarak kapitalizmi yıkıp sosyalizmi getireceğine dair tarihsel determinist bir anlayışı benimsemiştir. Ortodoks Marksizm’in bilinç – madde ilişkisi yorumu, bilincin maddenin salt bir yansıması olduğu ve buna bağlı olarak da doğada maddenin birincil, bilincin ise ikincil ve türemiş olduğu, toplumda ise maddi ilişkilerin birincil, ideolojik yapının ise ikincil olduğu şeklindedir” (Rutli, 2011: 6).

Batı Marksizmi geleneği, İtalya’da Antonio Gramsci (1891-1937), Fransa’da Jean Paul Sartre (1905-1980) ve Louis Althusser(1918-1990), Almanya’da da Frankfurt Okulu olmak üzere öncelikle üç

bölgede etkili olmuştur. Mark'ın ekonomik determinizminin revize edilip felsefe ve kültürel çalışmalara ağırlık verilmesiyle Marksist tartışmalar entelektüalizm kazanarak parti kongrelerinden üniversitelere taşınmıştır. Dönemin düşünürlerinin temel kaygısı Marksizmi mevcut şartlara uyarlayarak zenginleştirmek ve kendi düşünsel hareketlerinde ürettikleri yeni temaları Marksist düşünce içerisine kazandırma ve bu temaları tarihsel materyalizmin geneline yayma çabası içinde de olmuşlardır. Batı Marksizmi'nin kendinden önceki gelenekten farklı olan temel özelliklerini Anderson şu şekilde izah etmiştir:

“Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitalizmin büyük yükselişi ve devrimci hareketin Avrupa'da yaşadığı hayal kırıklığı üzerine kurulan Batı Marksizmi geleneği bu yönüyle ciddi bir düş kırıklığının eseridir. Bu durum, aynı zamanda devrimci anlamda bir teori - pratik bağına da zayıflatmıştır. O dönemdeki parti hareketlerinden uzak kalarak teorik bağımsızlığı seçen Avrupalı Marksistler giderek üniversitelere çekilmişler ve bu da, entelektüalizmi bu dönemin hakim teması haline getirmiştir. Artan bu entelektüalizm ile birlikte ve Marks'ın felsefi ağırlıklı eserlerinin yeni keşfedilmesinin verdiği coşkuyla, Batı Marksizmi'ni temsil eden aydınların temel ilgisi, kendilerinden önceki gelenekten çok farklı olarak, ekonomiden felsefeye, alt yapıdan üst yapıya kaymıştır. Bu dönemin eserlerinin temel ilgi noktası devlet ya da ekonomi değil kültürdür. Değişen ilgi odağı ve artan profesyonelleşme, kullanılan dilin de daha teknik ve daha çetrefil bir dil olmasına neden olmuştur. Bu gelenek içindeki birçok yazar da o dönemde en çok eleştirdikleri kültürel tek sesleşme ve basitleşmeye karşı bu tercihi bir tepki olarak bilinçli bir biçimde seçmişlerdir. Dilin bu teknikleşmesi, aydınlarla işçi sınıfının arasındaki kopukluğun da bir göstergesidir. Bu dönemin Marksist anlayışının, arkasındaki işçi pratiğini yitirmesi ve daha teorik düzeyde kalması, Marksizmi, diğer felsefi düşüncelerle ilişkilendirme çabasının doğmasına neden olmuş ve özellikle Avrupa idealizminin etkisi altındaki Marksist yorumları da beraberinde getirmiştir. Marksizm'in Marksist olmayan felsefelerin etkisiyle yeniden yorumlanması, gözleri Marks öncesi felsefe tarihine çevirmiş ve bu dönemin aydınları kendi Marks yorumlarında bu mirastan da faydalanma çabası içine girmişlerdir. Bu çaba Batı Marksizmi geleneği içinde Marks'ın felsefe tarihindeki pozisyonunu belirleme çalışmaları şeklinde kendini göstermiştir. Marksizmin, daha başka felsefelerin etkisi altındaki yorumları ve başlangıçtaki Marks'ın günümüz şartlarına uyarlanması hedefi bu dönemin düşünürlerinin ürettikleri yeni temaları Marksizm'e kazandırmasına yol açmıştır. Bu temaların en belirgin ortak özelliği de yoğun bir karamsarlığı içeriyor olmalarıdır” (Anderson, 141-143).

Frankfurt Okulu bu bağlamda gerek üst yapı vurgusuyla gerekse de Hegelci diyalektikten yararlanmaları hasebiyle Ortodoks Marksist gelenekten sıyrılarak Batı Marksizm geleneği içerisinde yer almıştır. Bu özelliği sebebiyle Frankfurt Okulu Marksist düşünce geleneği içerisinde ortodoksluktan eleştirel Marksizm'e geçişte köprü görevi üstlenmiştir.

Aydınlanma Felsefesi ve Pozitivizm Eleştirisi

Sorgulanmadan kabul edilen otoritelere, toplumu akla, bilime ve özgürlüğe aykırı bir biçimde yöneten yöneticilere, bilime engel olan toplumsal kurumlara karşı bir tepki olan Aydınlanma Felsefesi, akıl aracılığıyla gelenek ve din karşısında ciddi bir güç kazanmış, modern toplumda akıl dışı sayılan alanlara ayrılan yer yine akıl tarafından düzenlenmiştir. Bilginin yayılmasının önündeki engellerin kalkmasıyla, modern toplumun üreticisi olarak bilim ve teknoloji, ilerleme inancı ve rasyonalite güç kazanmıştır. Bu bağlamda Frankfurt Okulu'nun eleştirisi, tam da Aydınlanmanın eleştirisinin bittiği yerde başlamaktadır.

Kant'ın deyişiyle, Aydınlanma, ‘İnsanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmama durumu ise, insanın kendi anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır. ‘Anlama yetisini bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanmak’, aklın yol gösterdiği anlama yetisidir’. Aklın tek nesnesi anlama yetisi ve anlama yetisinin amaçlı bir biçimde işe koyulmasıdır” (Adorno ve Horkheimer 2014: 115).

Doğaüstünün doğalla, ilahi emirlerin doğa yasasıyla, dinin bilimle ve din adamlarının filozoflarla yer değiştirdiği, deneyin kılavuzluğunda aklın sosyo-ekonomik, siyasal ve kültürel sorunların çözümünde tek otorite kabul edildiği, insan ve toplumların mükemmelleştirilebileceğine ve insan soyunun gelişmesine duyulan inanç, insan haklarına dair hümanist talepler tarafından şekillenen (Odabaş, 2018: 221) Aydınlanma felsefesinin literatüre katmış olduğu başlıca değerler; bireyin özerkliği, akılcılaşıma,

kuşkuculuk, doğalcılık, insancılık, ilerlemecilik, laiklik, hoşgörü, özel mülkiyet, düşünceyi ifade etme özgürlüğü, sanatın yüceliği ve pozitif bilim paradigmasıdır. Bu bağlamda Eleştirel Teori, teolojik ve metafizik tüm açıklamaları görmezden gelen, akıl, deney ve gözlem ekseninde somut/maddi olay ve olguları analiz etmeye önem veren pozitivist paradigmadan güç almaktadır (Comte, 2000: 101). Dünyayı ve insanı keşfetme süreci olarak da bulan aydınlanma felsefesi, insanın doğuştan günahkar ve kötücül olduğunu dolayısıyla her daim ceza mekanizmasına muhtaç olduğunu iddia eden dini öğretilerin aksine, insanın doğuştan saf, temiz ve değerli olduğu bu sebeple ‘iyi’ kavramına vakıf olup insanlık tarihinin de sürekli olarak iyiye doğru yön alacağı kabulüne dayanmaktadır. Dolayısıyla insan için mühim olan öte dünyacı/ uhrevi söylemlerden kurtularak dünyevi mutluluğu elde etmek ve bu rotada çalışmaktır. Aydınlanmacılara göre insan, doğaya müdahale gücünün artmasıyla doğanın efendisi konumuna gelmiş ve doğaya egemen olarak yaşam standartını sürekli yükseltmiştir. Dolayısıyla Aydınlanma felsefesi insana bir özne olarak değer vermekte ve daha iyi koşullarda daha iyi, mutlu ve müreffeh bir yaşam sürmesini hedeflemektedir (Çoban ve Buz, 2008: 79). Horkeimar ve Adorno’nun *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı yapıtları, Eleştirel Teori’nin Aydınlanma felsefesine getirmiş olduğu dört temel sorunsal üzerine değinmektedir. Eserde ilk eleştiri Aydınlanma felsefesinin gelişim sürecinde dilin tek boyutlu bir ögeye indirgenip başat güç aktörlerinin aygıtı konumunda olmasına yöneliktir. İkinci sorun bütün doğal şeylerin körü körüne nesnel olanla doğal olanın başatlığında otokratik özneye bağımlı hale gelişinin detaylandırıldığı bölümde ifade edilmiştir. Bu bağlamda aydınlanma toplum mühendisliğinin tatbik edilmesi için yeterli zemini sunmaktadır. Üçüncü sorunsal kültür endüstrisi olup aydınlanmanın sinema, radyo, popüler kültür gibi aygıtlarla toplumu aldatması fikri üzerine kuruludur. Dördüncüsü ise, aydınlanma felsefesinin esasen barbarlık tarihinin küçük bir numunesini ve barbarlığa geri dönüşü yansıması düşüncesidir (Horkheimer ve Adorno, 1996). Bilimin pozitivist, kantitatif ve pragmatik hedefleri arasındaki gerilimin neticesinde aklın araçsallaşması, temelde bireyin özgünlük ve özerkliğini yok etmiş ve birey üzerinde totaliter bir etki yaratmıştır. Bu gerilimle birlikte kapitalist toplumun temel dinamikleri de bilimi ve aklı, özerk bireyin çöküşünü temsil eden teknolojik tahakküm araçlarına dönüştürmüştür. Dolayısıyla Aydınlanma ile birlikte her şey sayı ile değerlendirilmiş, her nesne/özne sayısallaşmış/sayısallaştırılmış, sayı mitsel bir nitelik kazanmıştır. Eleştirel teorisyenlere göre aydınlanma, esasında büyük bir değer atfettiği ‘akıl’ ı araçsal bir forma indirgeyerek bireyin özgün kimliğinin yok olmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla pozitivist aydınlanmacı paradigma, empirik metotları tabulaştırıp toplumsal yaşamın ve olguların sağlıklı bir şekilde anlaşılmasını sağlamakta yetersiz olmakla birlikte yanlış yönlendirici bir yaklaşımdır. Pozitivizm yalnızca var olanı ele alarak mevcut siyasi düzeni meşrulaştırır ve radikal herhangi bir değişikliğin gerçekleşmesini önler (Bottomore, 2013: 29). Doğa bilimlerindeki yöntemlerden hareketle toplumsal hayatta da birtakım değişmez yasaların var olduğunu iddia etmek, insanların katı ve baskıya dayalı mevcut siyasi ve sosyal kurumları kutsayıp onlara uyum göstermelerine ve sorgulamaksızın teslim olmalarına neden olmaktadır. Bu durum da hegemonik ilişkiler üretmek hakim sınıfın çıkarlarına hizmet etme sonucunu doğurmaktadır. Akıl, Aydınlanma paradigması çerçevesinde ilerleme ve özgürleşme aracı değil, bilakis tahakküm ve egemenlik üreten bir olgudur. Aydınlanmanın özünde bulunan politik terör salt totaliter uygulamalar ortaya çıkarmaktadır:

“İnsanlar otoritelerindeki artışın bedelini egemenlikleri altına aldıkları şeylerden yabancılaşmakla ödüyorlar. Aydınlanmanın şeylere karşı tutumu, diktatörün insanlara karşı tutumu gibidir. O insanları, davranışlarını yönlendirebildiği kadarıyla tanır. Bilim adamı şeyleri üretebildiği sürece tanır. Böylece onların Kendinde’leri Onun İçin haline gelir. Dönüşüm sırasında şeylerin özü hep aynı şekilde, yani egemenliğin dayanağı olarak meydana çıkar. Bu özdeşlik doğanın birliğini, bütünlüğünü oluşturur” (Horkheimer ve Adorno, 1996: 25).

Pozitivizm, duyu organları vasıtasıyla elde edilen bilginin tek geçerli bilgi olduğu yargısına dayanan felsefi yaklaşımdır. Doğa ve fen bilimleri yöntemlerine göre gerçekleştirilen araştırmaların doğrulanabilmesi ve tekrar edilmesi üzerine kuruludur ve gözlem ve deney dışında hiçbir metafiziksel unsuru bilgi kaynağı olarak kabul etmemektedir. Auguste Comte’un çalışmalarıyla 19. Yüzyılın hakim felsefi paradigması haline gelmiş ve 20. Yüzyılda da Viyana çevresi ile güç kazanmıştır. Pozitivist paradigmaya göre, doğa bilimleri teknikleri sosyal bilim çalışmalarına da uyarlanabilir ve her türlü sosyal olgu rakamlar ve istatistikle ifade edilebilir. Galileo matematiği, bilginin yalnızca gözlem ve deney sonrası aposteriori olarak elde edilebileceği düşüncesi ile Bacon’un ampirizmi ve bilimin konusunun yalnızca algılanabilir meta üzerinde yapılacak gözlem olduğu iddiası ile de Descartes’in Kartezyen

düalizmi üzerine inşa edilmiştir (Kalelioğlu, 2018: 128). Auguste pozitivistizminin hakim paradigma haline gelişini Horkeimar şu şekilde ifade etmektedir:

“Bugün hemen herkes, felsefi düşüncenin gerilemesiyle toplumun hiçbir şey yitmediğini çünkü onun yerinin çok daha güçlü bir bilgi aracı olan modern bilimsel düşünceyle doldurulduğunu kabul etmektedir. Felsefenin çözmeye çalıştığı sorunların ya anlamsız olduğu ya da modern deneysel yöntemlerle çözülebileceği düşünülmektedir. Nitekim, modern felsefedeki egemen eğilimlerden biri, geleneksel spekülasyon tarafından yarım bırakılmış işleri bilime devretmektedir. Bilimin koşullardan bağımsızlaştırılarak mutlaklaştırılmasına varan bu eğilim, bugün pozitivist olarak nitelendirilen bütün okulların başlıca özelliğidir” (Horkheimer, 2016: 100).

Auguste Comte pozitivistizmi Frankfurt Okulu teorisyenlerine göre, nicel odaklı değişmez yasalarla hareket ettiği ve sosyal bilimlerdeki değişebilen, dönüşebilen kıvrımlı ‘insan’ algısını yok saydığı için anlama ve kavramsallaştırma açısından en baştan yetersiz ve yanıltıcı bir yaklaşımdır. Dahası pozitivist paradigma mevcut toplumsal yapıyı onaylayıp meşrulaştırarak statükocu ve tahakkümcüdür ve herhangi bir değişimi desteklemez. Pozitivistizm, etkin insan varlığına bir nesne olarak mekanik bir şekilde belirlenimci bir şablonla yaklaşır. Dünyayı mevcut formuyla ele alarak öz ve görünüş şeklinde bir ayırma gitmez. Olgular ve değerleri birbirinden bağımsız olarak değerlendirerek bilimi ve bilgiyi insansal faktörler dışında inceler. (Bottomore, 2013: 35).

Pozitivist aydınlanma felsefesinin en önemli sonuçlarından biri olan modernite de Eleştirel teorisyenlerin çalışma alanını belirleyen faktörlerden olması hasebiyle mühim bir yer teşkil etmektedir. Modernizm kavramı, ‘18. yüzyılda aydınlanmayla bugünkü Avrupa’daki kapitalist-endüstriyel devletin ilerlemesine paralel olarak geleneksel düzenin tersine ilerlemenin, ekonomik ve idari rasyonalizasyonun ve sosyal dünyanın farklılaşmasının vuku bulduğu bir durumu ifade etmektedir (İzci ve Akkuş, 2017: 321). Felsefenin, hukukun, siyasetin, dinin, ahlakın, tarihin ve ekonominin eleştirisi ile başlayan modernite, (Yaşar, 2011: 12) akıl ile bireylerin ve toplumların kendi kaderlerine hakim oluşları, akılcı ve empirik yöntemlerle evrenin anlaşılabilirliği, tanrı merkezli teolojik görüş yerine insanı merkeze alan seküler bir dünya görüşü, dinin toplumsal hayatta asgari düzeye çekilerek bilimin ve insanın özgürleşmesi, geleneksel toplum biçim olan cemaatlerin yerini cemiyetlere bırakması, eşitlik, adalet, hümanizm değerlerinin yüceltilmesi, insanın artan bilgisi ve tecrübesi sayesinde tarihin her daim ileriye doğru akacağı görüşü üzerine inşa edilmiştir (Şaylan, 2002: 57). Eleştirel Teori’nin modernlik ve modern toplum eleştirisinde Weber’in sosyal teorisinin katkısı oldukça fazladır. Weber, Batı’nın diğer kültürlerle kıyaslandığında ekonomik, endüstriyel ve politik bakımdan üstün olduğunu iddia etmekte ve modernleşme sürecinde rasyonalizasyon kavramına vurgu yapmaktadır. Weber için geleneksel eğitim, toplum ve devlet türlerinden kopup daha rasyonel kurumlara ve yapılara evrilmeyi içermektedir. Batı toplumu dışında kalan birçok uygarlığın geleneksel yapı içerisinde kalmasını, temelde ilerleme fikrini içeren rasyonalizasyon kavramına sahip olmamasına bağlamaktadır (Ördem, 2018: 212). Dolayısıyla modernite ve modern felsefe rasyonelleşme kavramı ile iç içe olan bir olgudur. Eleştirel Teorisyenler nezdinde rasyonelleşme, “Fabrika, ordu, bürokrasi, okul ve kültür endüstrisi gibi kurumlar tarafından geliştirilen, daima etkili ve sonuç verici örgütsel teknikler vasıtasıyla toplumsal yaşamın bütün alanlarına yayılan yönetsel ve siyasal tahakkümdür. Bu, sadece dışsal doğanın tahakkümünü sağlamak amacıyla bilim ve doğanın kullanılması ile değil, aynı zamanda insanlar arası ilişkilerin denetimi ve içsel doğanın yönlendirilmesi için uygulamaya dökülmesiyle mümkün hale gelir” (Benhabib, 2015: 88). Teorisyenlere göre, Weber’in rasyonelleşme olgusu bireyin özgürlük, akılcılığın ise anlam yitimine sebebiyet verecektir. Horkeimar’ın modernitenin rasyonelleşme ve planlama vurgusuna yönelik eleştirileri ve bireyin sürüklendiği çıkmaz, kuramın diğer teorisyenleri tarafından da paylaşılmaktadır:

“Bugün hayatın tümü artan ölçüde rasyonelleştirilmekte ve planlanmaktadır; aynı şekilde, her bireyin hayatı da, geçmişte özel dünyasını oluşturan en gizli dürtüleri de içinde olmak üzere, rasyonelleştirme ve planlamanın gereklerine uymak durumundadır bugün: bireyin varlığını sürdürmesi için sistemin varolma koşullarına uyması gerekmektedir. Toplumdan kaçacak yeri kalmamıştır. Ve nasıl rasyonalizasyon süreci artık pazarın isimsiz güçlerinin değil, plan yapan bir azınlığın bilinçli kararının eseriye, kitlesel özneler de kendilerini öyle bilerek uyarlamak zorundadır: özne, bütün enerjisini, pragmatistlerin deyimiyle, ‘şeylerin hareketinin içinde ve o hareketin yönünde’ olmaya adanmak zorundadır. Geçmişte gerçeklik, özerk birey tarafından geliştirildiği varsayılan ideale karşıt sayılır ve onunla karşılaştırılırdı; gerçekliğe bu ideale uygun bir biçim verilmesi gerekli görülürdü. Bugün ilerici düşünce bu

tür ideolojileri zayıflatmakta ve bir yana atmakta, böylece farkında olmadan da gerçekliğin bir ideal durumuna yükseltilmesine yardımcı olmaktadır. Uyum, düşünülebilecek bütün öznel davranışların ölçütüdür artık. Öznel, biçimselleşmiş aklın zaferi, aynı zamanda, öznenin karşısına mutlak, egemen bir nesnellik olarak çıkan bir gerçekliğin de zaferidir” (Horkheimer, 2016: 128-129).

Adorno’ya göre bu rasyonelleşme süreci ile atağa geçen bilimsel gelişmeler ve teknoloji jestlerle birlikte insanların da dakikleşmesine, kesinleşmesine ve hunharlaşmasına sebep olmuş, insan hareketlerini duraksamaksızın düşüncelilikten, nezaketten ve edepten arındırarak onları nesnelere tarih dışı taleplerine bağımlı yapmıştır (Adorno, 2014: 43). Dolayısıyla teorisyenler modernitenin görünüşte akılcılığına karşın gerçekte akıldışı bir dünya öngördüğü kanaatine varmışlardır. Bu hususta Eleştirel Teorisyenler’den farklı bir görüş ortaya koyan düşünür ise Habermas’dır. Habermas, Aydınlanma felsefesi ve beraberinde getirdiği modernitenin hedefinden saparak mite dönüştüğü fikrini şiddetle eleştirir. Habermas, araçsal aklı modernitenin karanlık yönü kavramsallaştırmasıyla eleştirmekle beraber ne eleştirel teorisyenler gibi ne de postmodernistlerin iddia ettiği şekliyle akıldan tamamen umudunu kesmiş değildir. Habermas, moderniteye karşı duyduğu güven ve umudu iletişimsel rasyonalite kavramıyla ortaya koyar. Habermas, “eyleme ve rasyonel olarak düşünebilme yetisine sahip özerk öznelere, dil aracılığıyla paylaştıkları iletişimsel eylemle, hayat alanını kolonize eden, modernliğin kara yüzünün olumsuz etkilerinden hayat alanını temizleyeceklerini düşünür” (Yaşar, 2008: 74). Habermas, moderniteyi bilgi kuramında aklın araçsallaşmasına ve siyasal alanda *meşruiyet krizi* gibi sorunlara yol açmasına rağmen ‘tamamlanmamış bir proje’ olarak görür ve aydınlanma felsefesinin seleflerinin iddia ettiğinin aksine insan düşüncesi ve yaşamını özgürleştirici unsurlar barındırdığına inanır (Habermas, 1994: 42). Post-modernist ve post-yapısalcı yaklaşımlara karşı aydınlanmayı savunarak modernitenin restorasyona tabi tutulması gerektiğini ifade eder. Habermas’ın Ortodoks Marksizm’e yönelik ileri sürdüğü eleştirileri ise, ekonomi-politik açıklama tarzının bilgi-iktidar ve dil arasındaki ilişkiyi yadsımasıdır. Nitekim Habermas’a göre bilgi, yaşamı ve insanı özgür kılan bir potansiyel taşıdığı kadar iktidarın pratik ve teorik açıdan tahakküm ve baskı aracı haline gelebilme tehlikesini de barındırmaktadır. Dolayısıyla bilgi, tehdit dolu bir içeriğe büründürüldüğünde kurumlar aracılığıyla bireylerin yaşantılarını denetim altına alıp kolaylıkla yönlendirebilmektedir. Habermas ayrıca Ortodoks Marksizm’in pozitivist ilerlemeci diyalektik anlayışını eleştirerek bu durumun bireylerin özgür iradesini yok saydığını ifade etmektedir. Eğer insan davranışları pozitivist felsefenin iddia ettiği gibi kaçınılmaz kanunlarca idare ediliyorsa kendi tarihimizi etkin bir biçimde müdahalede bulunarak şekillendireceğimiz hiçbir şey yoktur. Genelde Frankfurt Okulu teorisyenleri ve spesifik olarak Habermas, pozitivist paradigmanın bilgi ile bilimi özdeşleştirmesine, aklı araçsallaştıran bakış açısına ve olgu-değer ayırımına dayanan düalizmine tepki göstermişler ve pozitivist bilimsel alanda tek açıklama tarzı olarak kabul edilmesine, katı determinizm ve nedensellik ilkesine eleştiri getirmişlerdir. Habermas, buradan hareketle modern bilgi tasarımı mercek altına alır. Ona göre, pozitivist paradigmanın sahip olduğu bilimcilik anlayışı, bilginin kesinliğini tesis etmek için mantığın ve matematiğin önermelerine başvurur. Bu da bilginin akıl dışı bir düzleme sıkışmasına, bunun sonucu olarak aklın tarihselliğinin devre dışı bırakılmasına ve daha da önemlisi, bilginin anlamı üzerinde düşünmeyi amaçlayan ve transandental (aşkın) sorgulamayı içeren felsefi geleneklerin bastırılmasına” neden olmaktadır. (Şen, 2011: 42). Dolayısıyla pozitivist paradigmada bilim, bilimcilik adına yok edilmektedir.

İdeoloji Eleştirisi

İdeoloji kavramı, Frankfurt Okulu’nun ilke ve fikrîsel zemininin temelini teşkil etmektedir. Okulun ideoloji eleştirisine yönelik yaklaşımı hakikatin bütün olduğu nosyonuna dayanarak ‘düşünceler’ ve ‘gerçeklik’ arasındaki kırılmayı değerlendirmeyi amaçlamaktadır (Özek, 2019: 1542). Louis Althusser’e göre ideoloji, toplumsal hayatı birbirinden farklı şekillerle etkileyen bir oluşumdur. Toplumsal pratik ve ideoloji iç içe geçmiştir. Dolayısıyla ideoloji, birey üzerinde zihinsel bir etkinin ötesinde pratik alanda kültürle bağlantılıdır. Althusser’e göre devlet güç ve ideolojik araçları ile toplum üzerindeki baskı ve tahakkümünü sürdürmektedir. Devletin güç araçları (coercive bodies) hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapishane vb. oluşumlar iken devletin bir de ideolojik aygıtları (ideological bodies) eğitim, kültür, din ve aile gibi araçlardır. Devlet en önemli ideolojik aracı olan eğitim ve okullarla kendi ideolojik kodlarını, değerlerini ve sembollerini bilinçli olarak yaymaktadır (Althusser, 2017: 111). Mannheim için ise ideoloji, egemen güçlerin mevcut statükolarını korumak için kullandıkları bir aygıttan ibarettir. Adorno’ya göre ideoloji, bireyin kaçıp saklanmak istediği zihnindeki yanılsamadır. Marcuse ise ideolojiyi sadece devlet ya da siyasî totalitarizmi ile değil teknoloji ve bilimin

egemenliği ile meşruluk kazanan bir aygıt olarak değerlendirmektedir. Habermas ise ideolojiyi düzenli ve daimi olarak tahakküm, baskı ve hegemonyayı toplum içerisinde meşru bir düzen olarak sunan ‘dünya resmi’ şeklinde yorumlamaktadır. İdeoloji, sahip olduğu gücü sayesinde egemen değer ve kurumları topluma kolaylıkla empoze edebilmektedir. İdeolojiler, birey ve toplumsal pratik arasında bir köprü işlevi görmekle birlikte bireyin otonom varlığını tesiri altına alabilmektedir. Teorisyenler, bireylerin kendilerini yanlış bilince sürükleyen ideolojilerin tahakkümünden kurtulmaları ve özgürleşmeleri gerektiğini ifade etmektedirler. Bireyler bu dayatmanın farkına vardıklarında ideolojiler tarafından üretilen inançlar, normlar ve tutumlar sebebiyle standart özne haline geldiklerini görecektirler (Zobar, 2019: 18-19).

Marcuse ve Adorno’ya göre ideolojiler, bireylerin zihninde tahmin edildiğinden daha fazla zarara yol açmaktadır. İdeolojilerin gerçekleştirmiş olduğu denetim mekanizmaları bireyleri baskılayarak ‘sefil’ olduklarını idrak etmelerine mani olmaktadır. İdeolojiler bireyin arzu, istek ve özlemlerini onlar üzerindeki tahakkümü arttırmak için silah olarak kullanmaktadır. Bu bağlamda Eleştirel Teori’nin görevi bireyin arzuları, değerleri, özlemleri ve ihtiyaçlarını ideolojinin etkisinden kurtarmaktır. Bu amaç gerçekleştirildiğinde birey ancak kendi istek ve ihtiyaçlarının doğru algısını elde ederek gerçek çıkarlarının farkına varabilir (Geuss, 2013: 135).

Kültür Endüstrisi ve Şeyleşme

Eleştirel teorisyenlerin bilhassa Amerika’da sürgünde oldukları dönemdeki temel gündem konusu faşizm ve tekeli kapitalizmin ürettiği *Kültür Endüstrisi* olmuştur. Teorisyenlerin kültür endüstrisi üzerine yoğunlukla eğilmelerinin sebebi başta Amerika’daki deneyimleridir. Kapitalizmin merkezi Amerika’da fordist seri üretim olarak kitle iletişim araçlarının baskısı, kültürel unsurların bir eğlence sektörü haline gelmesi, teorisyenlerin kültürü de eleştirel ve sorgulayıcı bir yaklaşımla ele almalarına neden olmuştur (Zobar, 2019: 28). Frankfurt Okulu Teorisyenlerine göre, kültür alınıp satılabilen bir meta haline dönüşmüş ve sınıfsal çıkar ilişkileri ekseninde ideolojik bir boyut kazanarak bireyi etkisi altına almıştır. Nitekim *Aydınlanmanın Diyalektiği* adlı eserde Adorno ve Horkheimer kültürü, kitlelerin aldatılması ve denetim altında tutulması için kullanılan ideolojik bir araç olarak ele almışlardır. Onlara göre bireyin kapitalist dinamikleri kolayca benimsemesi hedefi güden kapitalizm, ağır ve zor koşullar altında çalıştırdığı insanları denetim altında tutmakta, tepki ve başkaldırma ihtimallerine karşı ise bilgi ve popüler kültür öğelerini manipüle etmek suretiyle mevcudiyetini sürdürmektedir. Kültür endüstrisinin temel aygıtları - sinema, müzik, radyo, tv vs.- günlük yaşamın sorumluluğu, stresli iş dünyasının zorluklarından ve baskılarından kurtulmak ve belli bir motivasyon kazanmak amacıyla az bir bedelle bireylere geçici bir kaçış ve oyalanma sunmaktadır. Bu rotada görsel, işitsel ve yazılı medya organları, yaratmış oldukları sahte dünya ve algılarla rahatlama ve uyuşukluk durumuna **soktuğu** insanları sorunlardan geçici olarak uzaklaştırır. Marcuse kültür endüstrisinin temel özelliklerini şu şekilde ifade etmektedir:

“Kamusal ve özel ilgiler/çıkarlar arasında hatalı bir harmoni kurar. Tüketim yönelimlerini ve özelleştirmeyi güçlendirir. Reklam estetiğini genişletir. Varolan işçi sınıfı kültürünü zayıflatır, yok etmeye çalışır. Araçsal aklın başatlığını artırır. Cinselliği manipüle eder” (Held, 1980: 108).

Horkeimar ve Adorno’ya göre, kültür endüstrisi ‘büyük kültür acentaları’ tarafından üretilmekte olup hakim sınıfın paradigması ekseninde hakim sınıfın çıkarlarına hizmet eden sömürücü kapital sınıai fabrikaları gibi hareket etmektedir. Bireyler bu ‘şeyleştirme’ sürecinde otantik kimliklerini kaybederek ikame edilebilir bir nesne haline gelmişlerdir. Kültür endüstrisi despotluğu ile bireylerin hem bedenine hem de ruhuna hükmetmektedir. Tocqueville’nin ifadesiyle “despotluk bedeni serbest bırakmakta ve doğrudan doğruya ruhu hedef almaktadır. Egemen artık, benim gibi düşünmelisin ya da ölmelisin demiyor. Tersine şöyle diyor: Benim gibi düşünmemekte serbestsin, yaşamın, malın, mülkün sana aittir ama bu günden itibaren sen aramızda bir yabancısın.” (Tocqueville, 1864:151). Faşist diktatör Franco’nun halkı uyuşturmak adına kullandığı 3F formülü de (Fado, Fiesta, Futbol) bu bağlamda ele alınabilir.

Kültür ve endüstri kavramlarının “ortaklaşa bir sistem oluşturmasıyla, daha açık bir ifadeyle kültürün endüstriyel bir boyut kazanmasıyla birey için artık özgün bir kültür var olmaktan çıkar. Kitle kültürü tabandan çıkıp kendi içinde değer kazanırken kültür endüstrisi bu haliyle tepeden inme bir tavırla egemen güçlerin oluşturduğu ve yönettiği kitleleri doğurur. Toplumsal dönüşümün belli bir öznesinin bulunmadığını belirten eleştirel kuramın hedefi kültür endüstrisinin kısılcığında yaşayan bireyleri kendi kararlarını özgürce alabilen bir konuma yükseltmektir. Kuşatılmış modern özne, Adorno’nun deyimiyile standartlaştırılmış birey, toplumsal dönüşümde etkisiz elemandır. Eleştirel kuramın tam da bu nedenle

toplumsal dönüşüm için uygun gördüğü belli bir öznesi yoktur. İnsanlığın kendisini hedef alan kuramın öznesi anonimdir” (Zobar, 2019: 33-34). Adorno’ya göre, kültür kapitalist sistemin en can alıcı endüstrisi olup halk kültürün öznesi değil, nesnesi konumundadır (Dellaloğlu, 2003: 25). Kar güdüsüyle ticari ve sınai bir malzeme olan kültür, kapital sistemde sermaye ve para aygıtı haline gelmiştir. Aynı zamanda kültür endüstrisi kitleleri/müşterileri kendi arzusu doğrultusunda uyarlayarak tahakküm alanını genişletmektedir. Endüstrileşme amacıyla üretilen ürünlerden estetik yahut sanatsal bir kaygı beklemek manasızdır. Çünkü her üründe kapitalizmin tekelci ve tektipleştirici yönü sebebiyle bir benzerlik ve özdeşlik söz konusudur. Kültür endüstrisi tarafından üretilen her şey hakiki kültürel unsurlardan uzak şeyleşmiş² bir kültürü ifade etmektedir (Adorno & Horkheimer, 2014: 163). Diğer taraftan, kültür endüstrisi ideolojisini toplum geneline yaymak, nüfuzunu arttırmak için teknolojiden ve bilhassa reklamlardan faydalanmaktadır. Körü körüne tüketim ve ihtiyaç duyulmadığı halde bireyler üzerinde bir ihtiyaçmış gibi hissettiren reklamlar, kültür endüstrisinin yaşam kaynağıdır. Bireyler oluşturulan bu tüketim algısıyla daimi olarak tüketim telaşı içerisine sürüklenmektedir (Kızılçelik, 2013: 375-378). Kültür endüstrisi aynı zamanda diğer ekonomik sektörlerle (çelik, elektrik, petrol ve kimya endüstrileri) de ihtiyaç duymaktadır. Örneğin, elektrik endüstrisinde bir sıkıntı kültür endüstrisinde de sıkıntılara sebebiyet verecek ve sürekliliği olumsuz açıdan etkileyecektir. Yine aynı şekilde film sektörü ile bankacılık sektörü arasında da bir bağımlılık ilişkisi söz konusudur. Bununla birlikte kültür endüstrisi hedeflerini en iyi şekilde kent toplumlarında yerine getirmektedir. Bireyin kentleşme olgusu ile sermaye iktidarına yakınlaşması sonucu yaratılan tüketim toplumunda-metropollerde- bireyin maruz kaldığı uzun çalışma saatleri, hızlı yaşam ve stresli iş ortamının getirmiş olduğu mutsuzluk kültür endüstrisinin en temel itici gücü olmaktadır. Kültür endüstrisi, popüler bir film, tv dizisi yahut çok satan romanlar aracılığıyla büyük şehirlerde bireyin yaşamış olduğu bu büyük sorun ve sıkıntılarla geçici de olsa baş etmek için bireylere kaçış yolu göstermektedir. Günlük yaşamdaki problemlerini unutmak isteyen birey görsel medyada gördüğü karakterlerin yaşantısına özenerek kendisini bu karakterlerle özdeşleştirme sürecine girer. Ruhsal sıkıntılarını unutmak adına sinemada komedi filmine giden veya tvde komedi programlarını tercih eden bireyler bunun en tipik örneğidir. Güldürüyü kültür endüstrisinin reçete olarak kullandığı şifalı su olarak telakki eden Adorno’ya göre güldürmek, insanları mutlu olduklarına inandıran bir aldatma aracıdır (Zobar, 2019: 40). Elde edemediği fakat arzu ettiği yaşamı dizilerde, filmlerde bulan bireyler oradaki kişi ve karakterlerin hayatlarına özenerek bu durumu içselleştirirler ve bir gün o insanların sahip olduklarına kavuşma hayali, ümidi ve endüstrinin sunmuş olduğu sahte cennet vaatleriyle o görselleri izlerler. Dahası reklamlar anlamlandırma ihtiyacını da karşılayarak kültürel aktarımlar çeşitli ölçütlerle gerçekleştirilir. Örneğin, televizyonda pembe dizilerin ya da sabah programları tarzındaki içeriklerin kadınlara hitap eden yayın saatine göre ayarlanması, çizgi filmlerin çocuklar için sabah kuşağında yayınlanması gibi. Kültür endüstrisi bu şekilde yaşama dışarıdan müdahale ederek makyajlı yeni imaj ve anlamlar oluşturur. Bireyler kültür endüstrisinin aşılama çabasına çalıştığı umut ile gelecekte o izlemiş olduğu hikayelerin kahramanı olabileceği ihtimalini zihninde canlandırır. Bireyler tüm bu süreç içerisinde sorgulama özelliklerini yitirerek endüstrinin nesnesi haline gelir ve özne konumunu kaybederler. Kültür endüstrisi benzer şekilde eğlence ile de ertesi günün stresli mesaisini düşünen bireyler için sahte bir huzur, rahatlama ve kaçış vadeder. Adorno’nun konuyla ilgili tespiti şu şekildedir:

“Eğlence geç kapitalizm koşullarında çalışmanın uzatılmasıdır. Mekanikleştirilmiş emek süreciyle yeniden baş edebilmek için ondan kaçmak isteyen kimselerin aradığı bir şeydir. Ama aynı zamanda mekanikleştirme, boş zamanı olan kimseler ve onların mutluluğu üzerinde öyle bir erke sahiptir ki, eğlence metalarının imal edilmesini temelden belirleyerek bu kimselere boş zamanlarında işlerinin seyrinin kopyasından başka bir şey yaşatmaz” (Adorno & Horkheimer, 2014: 183).

² Adorno’nun “ifade ettiği ‘şeyleşme’ kavramı bireyin özne konumunun geri plana itilmesi ve sönümlenmesini ifade etmektedir. Kavram Marx’ın ‘yabancılaşma’ ve Lucaks’ın ‘nesneleşme’ kavramlarıyla benzerlik taşımaktadır. Sanayi devriminin beraberinde getirdiği seri üretim ve toplumsal değişimler ile bireyler artık kendi yaşamlarının öznesi olmaktan çıkıp otomatikleşmişlerdir. Verili her koşula sorgusuzca uyum sağlamak kişilerin şeyleşmesine sebep olmaktadır. Bu şeyleştirme sürecinde bireyler ruhunun iyileştirilmesi ya da özgürleştirilmesinden ziyade giderek ezilip şekilsiz ve istenilen kılıfa sokulabilen birer kitleler ordusu haline getirilmiştir. Bu şekilde benliğin yitiren birey şeyleşme sürecine girerek muhakeme yeteneğinin kaybetmekte ve muhalif bir tutum geliştirememektedir. Bireyin özünde bulunan eylem ruhunun da yok olmasıyla köleleşme aşamasına geçilmektedir. Kitle iletişim araçları sayesinde veri akışına, gösterişli içeriklere ve eğlence seline kapılan insanlar bir yandan akıllanırken diğer yandan aptallaşmaktadırlar.” Bkz: Zobar, a.g.e., ss. 50-55

Kültür endüstrisi “bireyi bir an olsun yalnız bırakmamakta ve yine bir an olsun onun özgür bir şekilde düşünmesini istememektedir. Düşünmeyi felce uğratan bu yolla kültür endüstrisi bireye hep gösterişli dünyalar ve fiyakalı olay örgüleri sunar ve bireyde müthiş bir haz duygusu uyandırır. Ancak burada da kültür endüstrisi hiçbir zaman gerçek olmayan duygularla bireyi hem kandırır hem de onun kendisinden kopmasını” engellemektedir (Zobar, 2019: 47). Dolayısıyla Eleştirel teori bireyi standart bir kalıba sokan ve adeta bir fabrika gibi çalışan kültür endüstrisine, her türlü sistematikleşmeye, kategorileşmeye ve mekanikleşmeye karşı eleştiriler yöneltmekte ve bu dayatmalardan kurtulma hedefi gütmektedir

Türkiye’de Eleştirel Teori

Türk düşüncesi ile Eleştirel Teori arasında kurulan bağ Türkiye’de sol düşüncenin gelişimi ile doğrudan bağlantılıdır. Eleştirel Teori Türkiye’de sol düşünce ekseninde yer bulmuş ve gelişmiştir. Stalinist solun egemen paradigma haline gelişi, Batı dünyasında olduğu gibi Türkiye’de de Maksizmin ekonomi politik tartışmalarının ötesinde yeni bir yorum arayışını gündeme getirmiştir. Marksizm içi tartışmalarda da Althusser ve Laclau’nun düşüncelerine öncelik tanınması Frankfurt Okulu’nun 1980’lere kadar Türkiye’de etkinlik kazanamamasına sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte 1970’lerin ortalarında *Birikim ve Toplum ve Bilim* gibi sosyalist dergilerde Ortodoks Marksizm’in eleştirisi ve yeniden yorumlanma ihtiyacı ön plana çıkmıştır. Murat Belge’nin öncülüğünde yayın hayatına başlayan *Birikim* dergisi Marksizmin indirgemeciliği, kültürü yok sayan dar ve sığ boyutundan uzaklaşma ve yeni bir sol anlayışı geliştirme vurgusu taşımıştır. *Birikim*’den iki yıl sonra yayınlanan *Toplum ve Bilim* dergisi de ATÜT tartışması ekseninde Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer’in sivil toplum, yabancılaşma ve birey kavramlarına yönelik katkılarıyla benzer kaygılarla harekete geçmiştir (Bilir, 2007: 73-74).

Bu gelişmelere paralel olarak, 1980’lere doğru Frankfurt Okulu’na yönelik ilk çalışmalar edebiyat-sanat çevrelerinde gerçekleşmiştir. Bilhassa Enis Batur’un öncülüğünde yayın hayatına başlayan *Yazı* dergisi özellikle Adorno’nun eserleri ekseninde Eleştirel Kuram’dan yararlanmaya başlamıştır. Enis Batur ve Murat Belge *Birikim* dergisi için Frankfurt Okulu dosyası oluşturmaya çalışmışlardır (Batur, 1997: 87-88).

1980 askeri müdahalesi neticesinde gerçekleşen yeni anayasa ve yeni meşruiyet zemini arayışı, planlı ekonomi anlayışının (ithal ikameci) yerini serbest piyasacı neo-liberal ekonomi politikalarına bırakışı, siyasal alanın yeniden yapılandırılması ve iktidarın sivil alana tahakkümünün artması, fikrsel alanda da eksen kaymasına neden olmuştur. Bu gelişmeler neticesinde ekonomi-politik açıklama tarzı kültürel alana; toplumsal olan da bireysel olana evrilmeye ve dahası Frankfurt Okulu düşüncesinin Türkiye’de yaygınlık kazanmasına sebebiyet vermiştir. Klasik bilim anlayışı da bu doğrultuda değişikliğe uğramıştır:

“Fizik dünyaya ait evrensel nesnel bilginin varlığına duyulan inancın zayıflamasıyla birlikte, bilimsel çalışmalarda kültürel ve subjektif olanın önemi; bu çerçevede kültürel ve üst yapısal olanın bütün toplumlar açısından keşiştiği ortak payda olarak dile ve metin merkezli bilimsel çalışmalara yapılan vurgu; kültürel görecelilik; bizatihi bilimsel bilginin bir iktidar aracı olduğunun kabulü. Bütün bunlar, insan özgürlüğünün gerçekleşebileceği potansiyel alanlar olan rasyonel ve impersonal olmayan bilimi, sanatı, siyaseti ve felsefeyi yapanların kendi kişisel potansiyellerinin de devreye sokulması çabasının eşlik ettiği, ve post-modern olarak nitelendirilen bir yeni bakış açısının egemenliği, her alanda kendisini göstermektedir” (Özdemir, 2007).

Bilimsel, sosyolojik, ekonomik ve siyasal alandan gerçekleşen bu eksen kayması holistik açıklamalardan ziyade mikro düzeyde açıklamalar ve çalışma alanları –bireysel ve toplumsal psikoloji, kimlik sorunları, yabancılaşma, cinsellik- yaygınlık kazanmıştır (Bilir, 2007: 80). Rıza Tura’nın *Defter* dergisindeki eleştirileri, 1980 sonrası Türk aydınının fikir yapısındaki değişimi ortaya koyması ve Türk solunun 1980 askeri darbesi sonrası siyasal alan ve hareketlerin bütünüyle yasaklı hale gelişi ile toplumsal alan ile bağlarının koptuğu siyasal yalıtılmış ortamı neticesinde kendisiyle yüzleşip bir özeleştiri imkanına sahip olması açısından mühim bir yer teşkil etmektedir:

“Aslında açık diktatörlük döneminin sona erdiği 83 yılından itibaren yeni sermaye birikimi tarzına uygun bir kültürel iklim de oluşturuldu. Neo-liberalizm olarak adlandırılan ve yeni dönemin egemen paradigması olarak sunulan bu kültürel atmosfer, Türkiye sosyalistlerinin bir bölümünün Kemalizm ve Stalinizm ile yüzleşmelerinde kendini bir çekim merkezi olarak hissettirecekti. Sadece zihinsel bir tutulmadan da ibaret olmadı bu süreç; reklamcılıktan, yeni medya kuruluşlarının ortaya çıkmasına, eskiden büyük ölçüde sosyalist aydınların pek de karşılık almadan ayakta tuttıkları yayıncılık faaliyetinin kapitalist bir

sektöre dönüşmesinden turizm sektörünün ortaya çıkmasına, özel eğitim kuruluşlarından müzik piyasasına dek bir dizi yeni iş ve yaşam alanının ortaya çıkması, Türkiye’de artık var oluşu, piyasa ilişkilerinden dolayınlanarak kurulan yeni aydın kimliklerinin oluşmasının maddi varoluş imkanlarını yarattı. İlk elde sol entelijansiyanın piyasalara çekilmesine yol açan bu süreç, geçmişin eleştirisini yeni egemen paradigma olarak ortaya çıkan liberalizme açık hale getirdi. Bu yıllarda “sivil toplumculuk” ya da “sol liberalizm” olarak adlandırılan ve sosyalizme tıpkı 60’lı yıllarda olduğu gibi egemen ideolojik paradigma içinden bir meşruluk zemini bulma eğilimi ön plana çıktı” (Tura, 1999: 40-45).

Frankfurt Okulu bahsedilen bu sebeplerden ötürü 1980 sonrası Türk solu için düşüncenin geliştirilebileceği hazır bir çerçeve sunmuştur. 1980 öncesi Eleştirel Teori Türkiye’de Walter Benjamin ve Herbert Marcuse’nin eserlerinin çevirileriyle tanınır hale gelmiştir. Talat Sait Halman’ın 1968’de *Milliyet* gazetesinde yayınlanan haftalık yazı dizisi Marcuse üzerine yapılan ilk detaylı çalışmadır. Marcuse’nin *Tek Boyutlu İnsan, Aşk ve Uygarlık ve Sovyet Sosyalizmi* adlı eserleri Türkiye’de 68 kuşağını etkileyen önemli eserlerdendir. Türkiye’de Eleştirel Teori için bir dönüm noktası olan iki çalışma *Oluşum* ve *Papirüs* dergilerinde yayınlanmıştır. Frankfurt Okulu teorisyenlerinin fikirlerini tanıtmak amacıyla hazırlanmış bu iki çalışma, *Papirüs* dergisinde yayınlanan, Selahattin Hilav’ın “Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram Üzerine Notlar” adlı makalesi ve ikincisi de Enis Batur ve Murat Belge’nin hazırladığı ve *Oluşum* dergisinde yayınlanan Frankfurt Okulu dosyasıdır (Bilir, 2007: 91).

Hilav, makalesinde öncelikle Frankfurt Okulu’nun kuruluş, toplum yaklaşımı ve amacını ifade ediyor. Okul’un temel amacını “temel kaynaklardan -Marx’tan ve Lukács- hareket ederek, çağdaş toplumun sorunlarını irdelemek, ampirik saptamalarla yetinmeyen derinlemesine bir toplum kuramı ve bilimi ortaya koymak” olarak ifade etmiştir (Hilav, 1980: 10-12). Hilav, Eleştirel Kuram’ın tarihsel gelişimini dört farklı aşamada incelemiştir. İlk aşama, Marx’ın liberal kapitalizm eleştirisinin ve meta fetişizmi kavramsallaştırmasının günümüz koşulları bakımından yetersizliğinin ortaya koyulduğu aşamadır. Bu aşamada tekelci kapitalizm, kamusal-özel alan ayırımının yok oluşu ve tüketim kültürü neticesinde ekonomiye dayalı tahlillerin yanı sıra psikanaliz de devreye sokularak bireysel bastırılma mekanizmaları ve toplumsal davranış tarzları saptanmaya çalışılmıştır. İkinci aşama, Marx’ın kapitalizmin içerisinde barındırdığı çelişkiler nedeniyle sistemi kaçınılmaz bir yok oluşa sürükleyeceği tezine yönelik eleştirilerin bulunduğu aşamadır. Hilav’ın bu aşamada özellikle vurgulamak istediği husus ise Frankfurt Okulu’na göre, kapitalizm kendi sonunu kendi hazırlamak bir yana bilakis eskinin devrimci güçlerini kendi içerisinde uyumcu bir pozisyona sürükleyerek, eleştiriyi de ortadan kaldırmakta olduğudur. Okul bu durumu öznel-nesnel akıl ayrımı ve öznel aklın olumlayıcı ve uyumcu karakterinin hakimiyeti ile ifade etmektedir. Marcuse’nin ön plana çıkarıldığı üçüncü aşama ise kapitalizm eleştirisinden teknolojik akılsallığın eleştirisine evrilme sürecinin gerçekleştiği aşama olarak tanımlanırken dördüncü ve son aşama Habermas ve iletişimsel eylem kuramının geliştirildiği aşama olarak değerlendirilmektedir. Hilav’a göre Eleştirel Teori modern toplumun kritik edilmesinde önemli bir aktördür. Hilav makalesinde Eleştirel Teori’nin taşıdığı potansiyeli şu şekilde izah etmiştir:

“Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuramı, genel olarak Alman düşün tarihinin ve Alman idealizminin izlerini taşıyor. Gücü de zayıflığı da bu kaynaktan geliyor. Özellikle, ampirik çalışmalar içinde kaybolan ve yalınkat bir pragmatizme yönelen Anglo-sakson sosyolojisine oranla, kuramın ve görünüş altındaki özün irdelenmesi açısından bir üstünlük taşıyor bu akım. Ama bu doğrultuda, bir diyalog–düşünce–tin abartması ve düşünce eylem tamlanmasının ve diyalektiğinin gözden kaçırılması (Marx öncesi eleştirel olmayan bir tutum bu), Eleştirel Kuram’ın, bir yanıyla, Eleştirel Ütopya olmasına yol açıyor gibi görünüyor” (Hilav, 1980).

Hilav’ın makalesi Eleştirel Kuram’ın genel hatlarıyla tanımlanması ve belirlenmesi açısından giriş niteliğinde olmakla birlikte esas olarak 1981’de Enis Batur ve Murat Belge’nin hazırladığı *Oluşum* dergisinde yayınlanan Frankfurt Okulu dosyası Eleştirel Kuram’ı tüm detaylarıyla aktarmaya yönelik en kapsamlı çalışmadır. Adorno ve Benjamin’in düşüncelerinin kültür eleştirisi çerçevesinde yoğunlukla olarak aktarıldığı bu çalışmada Batur, Frankfurt Okulu’nun Marksist felsefede yapmaya çalıştığı açılıma destek vermiştir:

“Okulun üyeleri, kuramsal çizgilerinde kim hangi kaymaları görürse görsün, Marksizm’in içinden konuşmayı seçmiş düşünürlerdir. XX. Yüzyılın başından günümüze, ister Marksçı olsun ister Marksizme komşu olsun, belli kuramsal ve kılısal sorunlar ve sorular üzerinde kafa yormak durumunda kalan aydınların, Frankfurt Okulu üyelerinin 1920’lerden

başlayarak kendilerine ve okurlarına yönelttikleri sorular ve bunlara bulmaya çalıştıkları karşılıklar ile yakından ilgili olduklarını söylemek çok zor değil...” (Batur, 1981: 9-11).

Sanat, iletişim, kültür çalışmaları ekseninde Enis Batur ve Murat Belge'nin sosyalist gerçekçi eleştirileri karşısında Marksist estetik kuramına yeni bir nefes ve açılım getirme gayretleri belirleyici öge olmuştur. 1980 sonrası dönemde ise Orhan Koçak ve Nurdan Gürbilek'in çevresinde toplandıkları *Defter* dergisi Eleştirel Teori'nin gelişimi açısından mühim bir örnek teşkil etmektedir. Dergi Adorno'nun 'bütün olan yalandır' mottosu gereğince tektipçilik, toptancılık ve indirgemecilikten uzak olma hedefi güden çalışmalar içermektedir. Bilhassa Gürbilek ve Koçak'ın Benjamin ve Adorno'dan yaptıkları çeviriler Frankfurt teorisyenlerinin daha genel hatlarıyla Türk düşüncesine aktarılmasında önemli çalışmalarlardır. Dahası Koçak'ın Horkeimar'ın *Akıl Tutulması*, Adorno'nun *Minima Moralia*, Martin Jay'ın *Diyalektik İmgelem* çevirileri Eleştirel Kuram'ın Türk okuyucu nezdinde tanınmasına vesile olmuştur. Türk Düşünce hayatında Eleştirel Kuram ve iletişim üzerine geniş hacimli çalışmalar yapanların en başında Ünsal Oskay gelmektedir. Adorno'nun eserlerinden ilham alarak yayınladığı *Müzik ve Yabancılaşma* adlı kitabında Oskay, şiddet ve zora başvurulmaksızın kültür endüstrisinin oluşmasını sağlayan ideolojik hegemonyanın teşekkül etmesinde müziksel iletişimin rolüne değinmiştir. Türkçe'de ehemmiyetli Eleştirel teori kaynaklarından birisi olan Bottomore'un *Frankfurt Okulu* adlı çalışması da Ahmet Çiğdem tarafından çevrilerek literatüre değerli katkılar sunmuştur. 1990'lerden itibaren ise Ahmet Çiğdem, Merak Özbek, Ömer Naci Soykan, Besim Dellaloğlu, Ferda Keskin, Emre Bağçe gibi isimler kuramsal, kültür odaklı ya da modernizm eleştirisi bağlamında ele aldıkları çalışmalarında Frankfurt Okulu düşüncesinden ziyadesiyle yararlanmaya çalışmışlardır. Fakat Türk Düşüncesi ile Frankfurt Okulu arasındaki ilişkiyi belirleyen temel faktör Türk düşüncesinin değişen siyasal, sosyal ve ekonomik konjonktürde güncel arayışları olmuştur (Bilir, 2007: 100-106).

Sonuç Yerine

Pozitivist ve Yorumlayıcı paradigmaları ortaya koymuş olduğu düşünce yapıları itibariyle sığ ve yetersiz bulan Eleştirel Teori, 1930'lu yıllarda bilhassa I. Dünya Savaşından sonra mevcut Maksist kabulleri sorgulama ve revize etme odaklı olarak Frankfurt Okulu tarafından geliştirilmiştir. Toplumdaki kültürel, etnik, ırksal ve cinsiyet gruplarının elinde tuttuğu kurumsallaşmış baskıya yönelik ileri sürülen sosyal bir eleştiri biçimidir. Teori, Aydınlanma ve Pozitivist Teori'nin iddia ettiği gibi değerlerden, inançlardan ve normlardan bağımsız bir gerçeklik ve bilgi anlayışını kabul etmemekte; bilakis bilgi, gerçeklik ve hatta bireylerin gündelik yaşamdaki pratiklerinin bile politik, sosyal, ekonomik ve kültürel yapı ve sistemler tarafından şekillendiğini ve bu rotada bireyin özerkliğini kaybederek otomatikleştiğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda kapitalist dünya sisteminin gerçeklik, bilgi ve enformasyon süreçleri ve aynı zamanda bireyleri kuşatıp geçici ve suni bir mutluluk sağlamış olduğu tahakküm araçları (medya, popüler kültür, eğlence araçları, tv, radyo) aracılığıyla onlar üzerinde kontrolü sağladığına değinen Eleştirel Teori, bireyleri kapitalist tahakküm araçlarının farkına varıp özgürleşmeye davet etmektedir. Teorisyenlerin temel amacı da bu baskı yapılarını ortaya çıkararak mikro düzeyden makro düzeye kadar toplumun kendini geliştirmesine, yenilemesine ve değiştirmesine olanak sağlamak olmuştur. Eleştirel Teori bu anlamda sosyal araştırmalar çalışmalarında önemli bir kazanım olup günümüzde de akademik çalışmalarda istifade edilen yaklaşım olma konumunu sürdürmektedir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (2014). *Minima Moralia*, (Çev. Orhan Koçak, Ahmet Doğukan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Althusser, L. (2017). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, (Çev. Alp Tümertekin). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Anderson, P. (2007). *Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler*, (Çev. Bülent Aksoy). İstanbul: Birikim Yayınları.
- Batur, E. (1981). Frankfurt Okulu'nun Estetik Kuramına Giriş. *Oluşum Dergisi*. 40(Özel Sayı: Frankfurt Okulu), 3-11.
- Batur, E. (1997). Uzaktan Birikim. *Birikim*. 0(100), 87-88.
- Benhabib, S. (2015). *Modernlik ve Eleştirel Kuramın Çıkmazları: Frankfurt Okulu*, (Çeviren: Salih Akkanat, Editör: H. Emre Bağçe). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bilir, O. (2007). Eleştirel Kuram ve Batı Düşüncesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. İsmail Coşkun), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- Bottomore, T. (2013). *Frankfurt Okulu ve Eleştirisi*, (Çeviren: Ümit Hüsrev Yolsal). İstanbul: Say Yayınları.
- Calhoun, C. (1995). *Critical Social Theory: Culture, History and the Challenge of Difference*. USA: Blackwell.
- Cevizci, A. (2013). *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Çiçekdağı, C. (1999). Horkheimer ve Adorno Bağlamında Eleştirel Teori, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Danışman: Doç. Dr. A. Kadir Çüçen), Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çoban, A. İ. ve Buz, S. (2008). Eleştirel Teori: Gelişimi, Kabulleri ve Sosyal Hizmette Kullanımı. *Toplum ve Sosyal Hizmet Dergisi*. 19(1), 71-88.
- Çüçen, A. K. (2016). *Felsefe Tarihi III- XX. Yüzyıl Filozofları*, (2. Baskı). İstanbul: Sentez Yayınları.
- Daştan, U. (2013). Bilimin Tarihsel Gelişim Sürecinde Thomas Samuel Kuhn'un Bilim Felsefesinin Yeri, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. Mine Kaya Keha), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dellaloğlu, F. B. (2003). *Bir Giriş: Adorno Yüz Yaşında*, *Cogito Dergisi*, Sayı: 36. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Demir, E. (2019). *Notlarım: Bilimsel Araştırma Paradigmaları*. Ankara.
- Demirtaş, H. ve Özer, N. (2015). Eleştirel Kuram Açısından Eğitim ve Eğitim Yönetimi. *Journal of Teacher Education and Educators*, 4(2), 205-222.
- Dinçer, K. (2015). *Kısaca Felsefe*, (2. Baskı). Ankara: Pharmakon Yayınları.
- Geuss, R. (2002). *Eleştirel Teori Habermas ve Frankfurt Okulu*, (Çeviren: F. Keskin). İstanbul: Ayrıntı.
- Guba, E. G. ve Lincoln, Y. S. (1994). *Competing Paradigms in Qualitative Research*. (Ed. Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S.). *Handbook of Qualitative Research* içinde (s. 105-117). London: Sage.
- Gülenç, K. (2015). *Frankfurt Okulu Eleştiri Toplum ve Bilim*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Habermas, J. (1994). *Modernlik: Tamamlanmamış Bir Proje*, (Çeviren: Naliş, G.). İstanbul: Kıyı Yayınları.
- Held, D. (1980) *Introduction to Critical Theory Horkheimer to Habermas*. USA: University of California Press.
- Hilav, S. (1980). Frankfurt Okulu ve Eleştirel Kuram Üzerine Notlar. *Papirüs*. 1(1), 4-12.
- Horkheimer, M. (2016). *Akıl Tutulması*, (Çeviren: Koçak, O.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Horkheimer, M. ve T.W. Adorno. (1996). *Aydınlanmanın Diyalektiği Felsefi Fragmanlar II*, (Çeviren: Özügül, O.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Horkheimer, M. (2005). *Günümüz Felsefesinde Rasyonalizm Tartışması Üzerine: Geleneksel ve Eleştirel Kuram*, (Çeviren: Tüzel, M.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İzci, N. A. ve Akkuş, B. (2017). Modernizm, Postmodernizm ve Türkiye'de Kamu Yönetiminde Uygulamaları. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 3(6), 309-324.
- Kalelioğlu, U. B. (2019). Pozitivizmin Epistemolojik Temeli ve Avrupamerkezci Sosyolojik Bilginin Sınırları. *Sosyal Bilimler Akademi Dergisi*. 2(2), 127-138.
- Kızılcılık, S. (2000). *Frankfurt Okulu*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Kuhn, S. T. (2015). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*, (Çeviren: Kuyaş, N.), (9.Baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Morrow, R. A. ve Brown, D. D. (1994). *Critical Theory and Methodology*. London: Sage Publications.
- Neuman, W. L. (2006). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (Çeviren: Özge, S.). İstanbul: Yayın Odası Yayınları.
- Odabaş, U. K. (2018). Tarihsel Süreçte Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü ve Habermas. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 0(14), 2051-2066.
- Odabaş, U. K. (2018). Frankfurt Okulu ya da Eleştirel Teori Üzerine. *Dört Öge Dergisi*, 7(14), 211-233.
- Ördem, Ö. A. (2018). Modernite Kültürü ve Türk Modernleşmesi. *Sosyoloji Notları*, 2(2), 210-221.
- Özdemir, S. (?). Türkiye'de Ekonomik ve Kültürel Degisme Dersi İçin Notar-I. (Çevrimiçi) http://www.politics.ankara.edu.tr/sbflocal/index.php?SbfAnket=Sonuc&uye_adi=sozdemir&baslik=DERS+NOTLARI adresinden 04 Mayıs 2007 tarihinde erişilmiştir.
- Özek, B. Y. (2019). Eleştirel Kuram (Frankfurt Okulu) Bağlamında İdeoloji ve Eğitim İlişkinin Çözümlemesi. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(3), 1535-1557.
- Peca, K. (2001). *Paradigmatic Differences in Educational Administration. Positivism and Critical Theory*. U.S. Department of Education. Educational Resources Information Center (ERIC).

-
- Rutli, E. E. (2011). Max Horkheimer ve Theodore Adorno'da Eleştirel Teori ve Kültür Endüstrisi Kavramı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Prof. Dr. Kazım Sarıkavak), Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Strik, P. M. (1999). *Critical Theory, Politics and Society*. London: Pinter.
- Şaylan, G. (2002). *Postmodernizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Şen, H. (2011). Jürgen Habermas'ın Yöntem Anlayışı. *Sosyoloji Dergisi*, 0(25), 39-52.
- Tura, R. (1999). '68' ile '71' Arasına Sıkışan Zaman: 70'li Yıllar. *Defter*, 0(37), 35-46.
- Yardımcı, D. (2019). Thomas Kuhn'un Paradigması ile Michel Foucault'un Episteme'sinin Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) (Danışman: Doç. Dr. Eren Rızvanoğlu), Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşar, G. A. (2011). Ortaçağdan Günümüze "Modernite": Doğuşu ve Doğası. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 10-26.
- Yaşar, A. (2008). Çağımızın Teorisini Jürgen Habermas'ın İletişim, Siyaset ve Modernlik Anlayışı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Yrd. Doç. Dr. İbrahim Kaya), Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zobar, J.A. (2019). Kültür Endüstrisi ve Tüketim Bağlamında Frankfurt Okulu'ndan Günümüze Birey, Tahakküm ve Özgürlük İlişkisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), (Danışman: Doç. Dr. Ahmet Emre Dağtaşoğlu), Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
-

